ՀՅ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ 1918–1920 ԹԹ. ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐԸ

Մաս յոթերորդ: ՀՅԴ Գերագույն դատական ատյանի 1920 թ. փետրվարի 11–26-ի նիստերի արձանագրությունները*

Շարունակելով ՀՅԴ Գերագույն դատական ատյանի արձանագրությունների հրատարակումը, ներկայացնում ենք Հայաստանի առաջին Հանրապետության պատմությանը, ինչպես նաև կուսակցության գործունեության նախորդ շրջափուլերին վերաբերող փաստաթղթերը:

Դրանց շարքում ուշագրավ են հատկապես Առաջին աշխարհամարտի օրերից հայտնի ռազմական գործիչ Տիգրան Դևոյանի մասին շրջանառվող ամբաստանությունների և 1918 թվականի Բաքվի հերոսամարտի առանձին դրվագների դատական քննությունը ներառող 1920 թ. փետրվարի 11–26-ի նիստերի նյութերը:

Ներկա հրապարակման մեջ արծարծվող հարցերին վերաբերող փաստաթղթերի մի մասն արդեն տպագրվել է Դատական ատյանի նախորդ նիստերի արձանագրություններում: Ուստի նկատի ունենալով ՀՅԴ պատմության վավերագրերն ըստ Գերագույն դատական ատյան նիստերի՝ ժամանակագրական հերթականությամբ հրապարակելու իրողությունը, չի բացառվում նրանցում դիտարկվող որոշ թեմաների կրկնությունը:

Հրապարակվող արձանագրություններում բացահայտվում են նաև Առաջին Հանրապետության տեղական ինքնակառավարման մարմինների ձևավորման գործընթացում առաջ եկած առարկայական ու ենթակայական դժվարությունները և դրանց հանդեպ ՀՅԴ գավառական ու կենտրոնական մարմինների որդեգրած դիրքորոշումները:

ՀՅԴ Գերագույն դատական ատյանի 1920 թ. փետրվարի 11–26-ի նիստերում կրկին քննարկման առարկա են դարձել Առաջին աշխարհամարտի Կովկասյան ճակատի հայտնի ռազմական գործիչ Տիգրան Դևոյանի 1915 թ. իրականացրած քայլերի մութ ու հակասական կողմերը: Բայց ինչպես մինչ օրս հրապարակված, այնպես էլ ներկա համարում տպագրվող փաստաթղթերը դեռևս հնարավորություն չեն ընձեռում հստակ ու ամբողջական գնահատական տալու Դևոյանի անձին և գործին, ում վերաբերյալ տարաձայնություններ են եղել նաև Առաջին Հանրապետության

*Ընդունվել է տպագրության 4.06.2014:

տարիներին, երբ նա ՀՀ Բանակի զինվորական հետախուզության պետն էր:

Ժամանակի հեռավորությունից հատուկ ուշադրության են արժանի նաև 1918 թ. Բաքվի հերոսամարտի ընթացքում կուսակցության մի շարք գործիչների ձեռնարկած տարաբնույթ քայլերի քննությունը ներկայացնող փաստաթղթերը: Այդ ոչ այնքան հաճելի, բայց արդարացի բեռը նույնպես իր ուսերին էր վերցրել ՀՅԴ Գերագույն դատական ատյանը:

Թվարկված հարցերի և ներկուսակցական բնույթի այլ վեճերի ու տարաձայնությունների մանրակրկիտ հետազոտության, ինչպես նաև համապատասխան դատավճիռների կայացման միջոցով ատյանը դրսևորել է հանուն ՀՅԴ հեղինակության՝ արդարացի մոտեցում պահպանելու իր հետևողական ձգտումը:

Հրապարակվող արձանագրությունները պահվում են Հայաստանի ազգային արխիվի Հայ Յեղափոխական Դաշնակցություն կուսակցության ֆոնդում (ֆ. 1457): Ընդգծումները բնագրինն են: Անհրաժեշտության դեպքում կատարվել են ուղղագրական և կետադրական շտկումներ: Խմբագրական հավելումները տրվել են ուղղաձիգ [ ] փակագծերում:

Ավագ Ա. Հարությունյան
Պատմ. գիտ. թեկնածու

DOCUMENTATION OF AR FEDERATION'S HISTORY OF 1918–1920.

Part Seven: Protocols of sessions of the ARF Supreme Court on February 11–26, 1920

Avag A. Harutyunyan

ДОКУМЕНТЫ ИЗ ИСТОРИИ АРФ ДАШНАКЦУТЮН 1918–1920 гг.

Часть седьмая: Протоколы заседаний Верховного суда АРФ Дашнакцутюн 11–26 февраля 1920 года

Авак А. Арутюнян

42–րդ Նիստ

11 Փետր.[վար] 1920

Ներկայ էին՝

Ընկերներ՝ Յովսէփ Տէր–Դաւթեան, Լևոն Թադէոսեան, Մերուժան Օզանեան:

Օրակարգ՝

Երևանի Կ.[ենտրոնական] կոմիտէի յարուցած հարցը Իջևանի շրջանային կոմիտէի անդամներ Ատոմ Քալանթարեանի, Ռուբէն Տէր– Ղևոնդեանի և Միք.[այել] Աստուածատրեանի դէմ,

Հ. Յ. Դ. Թիֆլիսի Ուսանողական միութեան կոմիտէի յարուցած հարցը Սարիղամիշի մէջ կատարուած զեղծումների մասին ուսանողներու միջոցաւ,

Հայկ.[ական] Կամաւորական Բ. առանձին գումարտակի պետ Մուրադի բողոքը Վ. Քրմոյեանի դէմ,

Արտաշէս Բագրատեան Քալանթարեանի բողոքը Ալէքսանդր Բաբլանեանի դէմ,

Յակոբ Սանուկեանի բողոքը Եփրեմ Սարգսեանի դէմ,

Բողոք ընկերներ Գ. Սանդալեանի, Մ. Խշտոյեանի և Լալայեանի դէմ:

Լուծում

Երևանի Կեդր.[ոնական] Կոմիտէն 1919 դեկտ.[եմբերի] 5–ի թուակիր գրութեամբ մը կը յայտներ մեզ, որ ինք իր հոկտ.[եմբերի] 30–ի նիստի համաձայն դատական հարց կը յարուցանէ Իջևանի շրջանային կոմիտէի անդամներ Ատոմ Քալանթարեանի, Ռուբէն Տէր–Ղևոնդեանի և Միք. Աստուածատրեանի դէմ, իրենց հակակարգապահական ընթացքի համար: Կեդ.[րոնական] կոմիտէն իր այդ նամակին կցած է նաև վերոյիշեալ հակակարգապահ ընկերներու մասին իր տուած որոշումը:

Դատական Ատեանս նկատելով, որ Կեդր.[ոնական] Կոմիտէն արդէն տուեր է երեք հակակարգապահ ընկերներու մասին իր որոշումը, և թէ՝ Իջևանի շրջանի յիշեալ ընկերները ոչ մի բողոք չէին ներկայացուցած մեզ յիշեալ որոշման դէմ, գոնէ այդ ուղղութեամբ ոևէ ցուցմունք չէ տուած Կեդրոնականը իր նամակին մէջ, որոշեց վերադարձնել յիշեալ խնդիրը իրեն՝ Կեդրոնականին, յայտնելով անոր, որ Իջևանի շրջանի ընկերներուն այդ որոշման չենթարկուելու պարագային է միայն, որ Կեդրոնականը պարտաւորուած պիտի ըլլայ իր շրջանի բայոնական ժողովին և կամ մեզ ներկայացնելու այդ հարցը:

Հ.Յ.Դ. Թիֆլիսի Ուսանողական միութեան կոմիտէն նկատելով, որ Սարիղամիշի մէջ կատարուած զեղծումներու առթիւ մի շարք ուսանողներու շուրջ ալ տարաձայնութիւնները կը շրջեն, կ'առաջարկեր մեզ քննել այդ խնդիրը, մեր տրամադրութեան տակ դնելով մի քանի ուսանող ընկերներու այդ առթիւ գրած նամակները[1]:

Դատական Ատեանս նկատելով, որ այդ խնդրի քննութեան համար Թիֆլիսի Ուսանողական միութեան կոմիտէն արդէն ինք գործի ձեռնարկած է՝ համաձայն իր գրած նամակի դիմելով Կարսի նահանգապետին, պարէնաւորման բաժնի լիազօրին, քաղաքագլխին, տեղական կոմիտէին, բոլոր կազմակերպութիւններուն, ինչպէս նաև իր ընկերներուն, կազմած է նաև այդ առթիւ լայն լիազօրութիւններով օժտուած քննիչ յանձնաժողով մը, որոշեց ուղարկել այս հարցի վերաբերեալ թղթերը իրեն՝ Ուսանողական միութեան կոմիտէին, որ պահէ կամ ինք շարունակէ և վերջացնէ այդ խնդրի քննութիւնը, ինչ որ իր իրաւունքն է և կամ խնդիրը յանձնէ Թիֆլիսի Կ.[ենտրոնական] կոմիտէին, եթէ այդ մարմիններուն միջոցաւ տրուած որոշումներուն դէմ գանգատներ կամ բողոքներ ըլլան, այն ատէն միայն Դատական Ատեանս կ'զբաղէ այդ խնդրով:

Հայկական կամաւորական Բ. առանձին գումարտակի պետ Մուրադ 1919 հոկտ.[եմբերի] 11 թուակիր գրութեամբ մը կ'ամբաստաներ ընկ. Վ. Քրմոյեանը, որ թէ Ընդհ.[անուր] Ժողովի մէջ և թէ ամեն տեղ չեղեալ յանցագործութիւններ կը վերագրէ իր գումարտակին: Մուրադ կ'առաջարկէ մեզ շուտով քննել այս խնդիրը, այլապէս ան կրնայ բարդ հետևանքներ յառաջացնել գլխաւորաբար կուսակցական ընկերներու յարաբերութիւններուն մէջ:

Դատ.[ական] Ատեանս որոշեց հրաւիրել մեր յաջորդ նիստին Մուրադը, այս մասին մանրամասն ցուցմունքներ տալու համար:

Արտաշէս Բագրատեան Քալանթարեան ղրկած էր մեզ բողոքագիր մը Մեծ Ղարաքիլիսէի[2]

---

1 Նշյալ նամակները բնագրում բացակայում են:

2 Այժմ՝ ՀՀ Լոռու մարզ, ք. Վանաձոր:

մէջ խնամատարութեան մինիստրութեան ներկայացուցիչ Ալէքսանդր Բաբլանեանի[3] դէմ, որը գործեր է մի շարք զեղծումներ իր շրջանին մէջ:

Դատ.[ական] Ատեանս նկատելով, որ այդ խնդրի քննութիւնը կը վերաբերի Երևանի Կ.[ենտրոնական] կոմիտէին, որոշեց Քալանթարեանի յարուցած հարցը ներկայացնել Եր.[ևանի] Կ.[ենտրոնական] կոմիտէին՝ առաջարկելով, որ քննի այդ խնդիրը և իր որոշումը հաղորդէ պատկան մարմնին:

Յակոբ Մանուկեան ներկայացուցած է բողոքագիր մը՝ ամբաստանելով Երևանի Կ.[ենտրոնական] կոմիտէն և անոր անդամ Եփրեմ Սարգսեանը:

Մանուկեան կը յայտարարէ, որ անցեալ տարի՝ Պաթումի դաշնագրութեան հիման վրայ, երբ Հայկական կառավարութիւնը թողուց Գարնոյ[4] շրջանը, ստեղծուեցաւ այնտեղի հայութեան համար վտանգաւոր դրութիւն: Ջօրքերի հեռանալէն առաջ կը փախեն Դաշնակցութեան շրջանային կոմիտէի անդամները: Ժողովուրդը կ'սպասեր, որ Երևանի Կ.[ենտրոնական] կոմիտէին կողմէ մարդ կուգայ և իրենց ցոյց կուտայ ազատման մի ելք, բայց այդ տեղի չունեցաւ: Որպէս շրջանային կոմիտէի անդամ՝ Մանուկեան կը դիմէ Երևանի Կ.[ենտրոնական] կոմիտէին՝ խնդրելով անոր, որ ժամանակաւոր լիազօր մը ղրկէ այնտեղ կարգը վերահաստատելու համար: Այնտեղ կ'երթայ Կ.[ենտրոնական] կ.[ոմիտե]ի անդամ Եփրեմ Սարգսեանը և կը յայտնէ, որ Դաշնակցութիւնը այդպիսի գործով չզբաղիր: Ասոր վրայ՝ ժողովուրդը թուով 30.000 կը լքուի և կը յուսահատի: Դաշնակցութիւնը այնքան չէ հետաքրքրուիր ժողովուրդի դրութեամբ, որ նոյնիսկ լուր չէ տուեր Խալիլ փաշայի պատժիչ խմբի գալու մասին, որու հետևանքով հազարաւոր հայեր կոտորուեր են: Այսօր, կը գրէ Մանուկեան, վերապրող հայերը դարձած են իրենց տեղը, բայց Ե. Սարգսեան և ուրիշներ փոխանակ այդ ժողովուրդին օգնելու՝ իրենց համագիւղացիները կը բերեն և կը տեղաւորցնեն այդ շրջանի թրքական գիւղերուն մէջ, օգտուելու համար ցանուած պատրաստի ցորէններէն և ստացուած 2.600 փութ սերմացուէն կ'աշխատեն 2.000 փ.[ութ]ը ուղարկել իրենց հայրենի շրջանը:

Յ. Մանուկեան կը յայտնէ, որ ինք կառավարութեան այս անկումը տեսնելով՝ հրաժարած է Դաշնակցութենէն, բայց քանի որ ստեղծուած է Դատ.[ական] Մարմին մը՝ կ'սպասէ, որ քննուի Երևանի Կ.[ենտրոնական] կ.[ոմիտե]ի և մասնաւորապէս Ե. Սարգսեանի վերոյիշեալ արարքը և տրուի արժանաւոր պատիժ:

Դատական Ատեանս որոշեց մեր յաջորդ ժողովներէն մէկին հրաւիրել ընկ. Ե. Սարգսեանը և այս մասին ցուցմունքներ ստանալ իրմէ:

Թիֆլիսի Կ.[ենտրոնական] կոմիտէն մեզ ուղարկած էր բողոքագիր մը Գ. Մանդալեանի, Մ. Խշտոյեանի և Լալայեանի մասին, որոնք հակակարգապահական գործերու մէջ են գտնուեր:

Դատական Ատեանս նկատելով, որ այդ խնդիրներու քննութիւնը կը պատկանի Վրաստանի Կ.[ենտրոնական] կ.[ոմիտե]ին, որոշեց յիշեալ ընկերներու մասին իր քով գտնուած բոլոր փաստաթղթերը ղրկել վերոյիշեալ մարմնին, որպէսզի ան քննէ այդ հարցը:

Դատական Ատեանի
Նախագահ՝ Յ. Տէր-Դաւթեան [ստորագրություն]
Անդամներ՝ Մ. Օզանեան [ստորագրություն]

43-րդ. Նիստ

12 Փետր.[վար] 1920
Ներկայ էին՝
Ընկերներ՝ Յովսէփ Տէր-Դաւթեան, Լևոն Թադէոսեան, Մերուժան Օզանեան:
Օրակարգ՝
Արարատ Տէր-Գրիգորեանի հարց,
Դևօեանի հարց[5]:
Լուծում:

Որոշուեցաւ մեր յաջորդ նիստերէն մէկին հրաւիրել Արարատ Տէր-Գրիգորեանը և յայտնել անոր Բանուոր Սէրգոյի մեզ տուած պատասխանը, միաժամանակ պահանջել, որ ինքը լրացնէ պակսած գումարը, որպէսզի խնամատարութեան մինիստրութեան վերաբերեալ գումարը ամբողջութեամբ վերադարձուի մինիստրութեան, միաժամանակ քննել այն հարցը, թէ ինչո՞ւ Տէր-Գրիգորեանը հասարակական-պետական գումարներով անձնական առևտուր է ըրած:

Որոշուեցաւ Դևօեանի խնդրին քննութեան առթիւ հետզհետէ հրաւիրել մեր նիստին և

3 Ալեքսանդր Բաբլանյանի անձը չհաջողվեց պարզել:
4 Թերևս նկատի ունի Գառնիբասարի՝ երկաթուղուն հարող հատվածը:
5 Տիգրան Դևոյանի գործի մասին տես նաև՝ «Վէմ», 2014, N 1, էջ 238-239:

ստանալ ցուցմունքները հետևեալ ընկերներուն–Կարօ Սասունի, Ն. Աղբալեան, Գ. Ղազարեան, Փափազեան, Շարաֆեան, Ռուբէն, ինչպէս նաև կապիտան Յակոբեան, պարուչիկ Դաւթեան, Ջինևիչ:

Դատական Ատեանի
Նախագահ՝ Յ. Տէր–Դաւթեան [ստորագրություն]
Անդամներ՝ Մ. Օզանեան [ստորագրություն]

44–րդ Նիստ

14 Փետր.[վար] 1920
Ներկայ էին՝
Ընկերներ՝ Յովսէփ Տէր–Դաւթեան, Լևոն Թադէոսեան, Մերուժան Օզանեան:
Օրակարգ՝
Եփրեմ Սարգսեանի հարց:
Լուծում:

Յակոբ Մանուկեանի յարուցած հարցի առթիւ Երևանի Կեդր.[ոնական] Կոմիտէի և մասնաւորապէս Եփրեմ Սարգսեանի դէմ հրաիրուեցաւ վերջինս Դատական Ատեանիս նիստին, որ ըրաւ հետևեալ ցուցմունքները այդ մասին.

Շատոնց կը ճանաչեմ Յակոբ Մանուկեանը, ճեմարանին[6] մէջ ինձ աշակերտ եղած է: Այնուհետև իրեն հետ եղած ենք շատ մօտիկ, խելոք կուսակցական ընկեր է: Ինձ դէմ դժգոհութիւն ունեցած ըլլալը մինչև այս թուղթը Դատական Ատեանիդ տալը՝ ինք[7] անծանօթ կը մնար: Գիտեմ, սակայն, որ նա մեր կուսակցութիւնէն հրաժարած է, մի շարք ընդհանուր պատճառներու հետևանքով, զոր սակայն չէ բացատրած իր հրաժարականին մէջ: Ես նկատած էի արդեն, որ նա իր հայեացքներով դէպի աջ կը թէքուեր հետզհետէ:

Գարնուոյ կամ Ղամարլուի[8] շրջանի գաղթը առիթ է ձեզ տուած իր բողոքը: Բացատրեմ այդ դէպքի հետ կապուած պարագաները: Հանգուցեալ Արամը[9] իբրև լիազօր Թիֆլիսի Ազգ.[այինի] Խորհուրդին կողմէ երբ տեղս եկաւ՝ ուզեց որ արդեն գոյութիւն ունեցած Ազգ.[այինի] Խորհուրդը ուժեղանայ, ստեղծուի անկէ բղխած յատուկ կոմիտէ մը, որուն ղեկավարութիւնը անցնի մեր ձեռքը: Կեդրոնականի համաձայնութեամբ յատուկ կոմիտէին մէջ մտած Արշալոյս Աստուածատրեան, Սահակ Թորոսեան, Արամ, նաև Մոսէնեան, որ այն ժամանակ չէզոք էր և միայն մեզ համակիր: Այս ընկերները Կ.[ենտրոնական] կ.[ոմիտեի]ի համաձայնութեամբ կը գործեին Ա.[զգային] Խորհուրդին մէջ: Հետզհետէ սակայն այդ դրութիւնը փոխուեցաւ, յատուկ կոմիտէն տարուելիք ամեն խնդիր չէր գար Կեդրոնականէն, և այդ հասկնալի էր, որովհետև այդ ընկերներէն շատերը Կ.[ենտրոնական] կ.[ոմիտե]ի անդամ էին, Արամն ալ որպէս ազդեցիկ ընկեր՝ միշտ անոնց հետ էր:

Ղամարլուի շրջանի գաղթի ժամանակ յատուկ կոմիտէն էր, որ գործերը կը վարէր: Այդ շրջանի հայութիւնը չգաղթեցնելու համար Ազգ.[այինի] Խորհուրդի կողմէ ես և Արշալոյս Աստուածատրեանը գացինք այնտեղ և համոզեցինք, որ ժողովուրդը իր տեղը մնայ: Անցաւ այնուհետև կարճ ժամանակ մըն ալ, և մենք հետզհետէ սկսանք կտրուել արտաքին աշխարհէն: Տաճիկներու յառաջխաղացման մասին տեղեկութիւն չունեինք, կ'զգայինք, որ եթէ Գարնին գաղթեր՝ Երևանն ալ պէտք է վտանգուեր և գաղթեր: Բայց ես ինքս անձամբ կը մտածէի, թէ եթէ Ղամարլուն չգաղթեցնենք, պիտի կրնանք ի հարկին զայն պաշտպանել:

Քանի մը շաբաթներ վերջ՝ Գարնի հայութիւնը դարձեալ սկսաւ անհանգստանալ: Ազգ.[այինի] Խորհուրդը դարձեալ ուզեց մեզ հոն ղրկել: Ես չգացի և իմ տեղ գնաց Արտաշէս Վանցեանը՝ Խորհուրդի որոշումը յայտնելու ժողովուրդին և հանգստացնելու զայն:

Որքան կը յիշեմ, Պաթումի դաշնագրութեան համաձայն, Գարնին կ'անցներ թուրքերուն, և ասոր համար Ազգ.[այինի] Խորհուրդին մէջ կար մի այսպիսի տրամադրութիւն՝ ժողովուրդը իր տեղը պահելու: Ղամարլուեցիներ սակայն անհանգիստ էին, օգնութիւն կ'ուզեին, իսկ խորհուրդը անզօր էր անոնց ոևէ կերպ օգնելը: Այդ ատենները՝ յունիս 7–8, ղամարլուեցիները 1.500նոց բանակ կը կազմեին և տիկիններու և օրիորդներու առաջնորդութեամբ եկան Ազգ.[այինի] Խորհուրդին յայտնելու, թե իրենք կ'ուզեն կռուել թուրքերուն դէմ և Ղամարլուն անոնց չյանձնել: Ազգ.[այինի] Խորհուրդի մօտ մի քանի օրեր մնալէ յետոյ՝ անոնք դարձան իրենց տեղերը:

Սկսան այս անգամ տեղական օգնութիւն կազմակերպել՝ ինքնաբերաբար: Համաձայն

6 Ս. Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարան:
7 Նկատի ունի Հակոբ Մանուկյանին:
8 Այժմ՝ ՀՀ Արարատի մարզի ք. Արտաշատ:
9 Նկատի ունի Արամ Մանուկյանին:

Պաթումի դաշնագրութեան, 300–400 թուրք զօրքեր ղրկուած էին այնտեղ քաղաքը գրաւելու համար: Անոնք, սակայն, կը դիմադրեն և 30–60 զօրք կը կոտորեն: Ատկէ վերջն է, որ Խալիլ փաշայի պատժիչ զօրախումբը կուգայ: Մենք այդ մասին տեղեկութիւն չունեինք, որ կարենայինք մի ոևէ լուր տալ անոնց: Խալիլ փաշան իրաւական հիմք ալ ունէր այդպիսի զօրամաս ղրկելու այնտեղ: Երբ Ղամարլուն տաճիկներուն անցաւ, ընկերներ ղամարլուեցիներուն ըսին, թէ դուք պէտք է փօլիթիքայով[10] ապրիք անոնց հետ, բայց անոնք չլսեցին այդ:

Գաղթի ժամանակ այդ շրջանի հայերը իրենց ունեցած ապրանքներէն՝ բամպակ, կօնիակ, ևլն., բաւական քանակութեամբ դուրս հանեցին, բայց երբ կարճ ժամանակ վերջ բաւական լաւ դրութիւն ստեղծուեցաւ, անոնք դարձեալ իրենց բերածները տարին իրենց հետ:

Ըսեմ սակայն, թէ ինչո՞ւ փոխանակ ամբողջ Կ.[ենտրոնական] կօմիտէն մեղադրելու՝ Յակոբ Մանուկեան մասնաւորաբար ինձ դէմ կը բողոքի: Այդ ժամանակները Կ.[ենտրոնական] կ.[ոմիտե]ի հերթապահ անդամ էի ես: Նա ինձ հանդիպեցաւ մի օր այգում, առաջարկեց, որ մարդ տանք իրենց շրջանը կազմակերպելու համար: Յայտնեցի իրեն, որ Կ.[ենտրոնական] կօմիտէն չկրնար այդ մասին ոևէ կարգադրութիւն ընել, դիմեցեք Ազգ.[ային] Խորհուրդին: Չմոռնամ այստեղ ձեզ յիշեցնել, որ մենք այդ ժամանակները ժողովուրդէն կ'ուզեինք գաղտնի պահել Պաթումի դաշնագրութիւնը: Ահա այս իմ յայտարարութիւնն է, որ Մանուկեանին չափազանց վրդովեցուցած է:

Ինչ կը վերաբերի այն հարցին, թէ ես ինչո՞ւ Ղարաղօյունլու թուրքական գիւղը գրաւել տուած եմ իմ համագիւղացիներուն կողմէ, իրողութիւնը հետևեալն է: Անցեալ տարի մեր դաշնակցական ֆրակցիան որոշեց թուրքական գիւղերը բնակեցնել հայերով: Ես՝ իբրև Կեդ.[րոնական] կօմիտէի անդամ, պիտի աշխատեի այդ ուղղութեամբ: Կը համոզեինք մեր գիւղացիները, որ բնակեն թուրքական գիւղերը: Ղարաղօյունլու գիւղը կարևոր ռազմագիտական կէտ էր, բայց գիւղացիները հոն չէին ուզել երթալ, որովհետև ճահճախոտ տեղ էր, մալարիայի վայր էր, մեր գիւղացիները՝ այսինքն իմ համագիւղացիները, կ'ուզեին Վերին Աղպաշ ըսուած գիւղը երթալ, ես սակայն զանոնք համոզեցի, որ Ղարաղօյունլու երթալ, աշխատելով ցոյց տալ անոնց այդ գիւղի առաւելութիւնները: Մանուկեան այդ առթիւ ալ իմ դէմ վրդովուեր է: Ես իրեն յայտներ եմ մեր վարած քաղաքականութեան իմաստը, բայց նա չէ ուզած հասկնալ: Ատկէ զատ, այդ գիւղը երթալ բնակելու համար այդ ժամանակ ոևէ տեղի հայ գիւղացի դիմում չէ ըրած մեզ: Ղարաղօյունլուի վատ կլիմային պատճառով մեր սարեցիներէն 20 հոգի մեռած են, որոնց մէջ են իմ մէկ–երկու ազգականները:

Սերմնացուի հարց: Բոլորովին զուր տեղը Մանուկեան այդպիսի հարց յարուցեր է: Ես այդ գործին մէջ ոևէ մասնակցութիւն չեմ ունեցած, ես երբեք չեմ աշխատած, որ Գըրգ Պուլաղ աւելի շատ ցորէն երթայ, քան Ղամարլու: Սերմնացուի խնդրին համար ես դիմեր եմ, ճիշտ է, Հայր Աբրահամին[11], և նա ինձ ուղարկած է Ջաղեթեանին[12], որը ինձ յայտնեց, թէ եթէ 3.000 փութ ցորէն արդեն ղրկուած է Ղամարլուի շրջանը ու մաս մըն ալ կայ, որ պիտի ղրկուի: Ամենէն առաջ միայն սերմնացու բաժանողը Ղամարլուում ես եղած եմ: Սերմնացուի գործին մէջ ատկէ աւելի մասնակցութիւն ունեցած չեմ ես: Ես ինքս երբեք չեմ աշխատած, որ մեր գիւղը աւելի ցորէն ղրկուի, քան ուրիշ մի ոևէ գիւղ:

Դատական Ատեանի
Նախագահ՝ Յ. Տէր–Դաւթեան [ստորագրություն]
Անդամներ՝ Մ. Օզանեան [ստորագրություն]

45–րդ Նիստ

14 Փետր.[վար] 1920

Ներկայ էին՝

Ընկերներ՝ Յովսէփ Տէր–Դաւթեան, Լևոն Թադէոսեան, Մերուժան Օզանեան:

Օրակարգ՝

Իջևանի ընկերներէն Ռուբէն Տէր–Ղևոնդեանի ցուցմունքները՝ Կ.[ենտրոնական] կ.[ոմիտե]ի յարուցած դատական հարցի առթիւ:

Լուծում

Մեր 42–րդ նիստի համաձայն Երևանի Կ.[ենտրոնական] կօմիտէի յարուցած հարցը Իջևանի երեք ընկերներուն նկատմամբ վերադարձուցած էինք իրեն՝ Կեդրոնականին: Նկատի ունենալով, որ կեդրոնականը ինքը այդ մասին որոշում տուած է արդեն, որուն դէմ առայժմ ոևէ բողոք կամ գանգատ չկայ, բայց որովհետև Կեդրոնականի մի քանի անդամներ բերանացի յայտարարած էին, որ անհրաժեշտ է այդ հարցի քննութիւնը վերջացնել մեր

10 Քաղաքականություն:
11 Նկատի ունի Ավետիք Սահակյանին:
12 ՀՀ պետական վերատեսուչ Գրիգոր Ջաղեթյան:

կողմէն, և Իջևանի ընկերներէն Ռուբէն Տէր–Ղևոնդեանը եկած էր Երևան հասկնալու համար Դատական Ատեանէս, թե այդ մասին ինչ որոշում կայացուցած ենք, որովհետև իրենք այդ որոշման սպասելուն համար է, որ մինչև այժմ լուռ մնացած են, Դ.[ատական] Ատեանս որոշեց այդ գործին ընթացք տալ և առաջին առթիւ հրաւիրեց Ռուբէն Տէր–Ղևոնդեանը, որ այս խնդրի մասին իր ցուցմունքները տայ:

Ռուբէն Տէր–Ղևոնդեանի ցուցմունքները.

Կ. Կոմիտէի թռուցիկը և մեր մասին տուած որոշումը ուղղակի զարմանք պատճառեց մեզ, որովհետև այս խնդրի առթիւ Կեդրոնականը նոյնիսկ նախնական քննութիւն չէ կատարած: Յուզումի ազդեցութեան ներքև տուած է ան իր այս որոշումը:

Մեզ կը մեղադրեն, որ իբրև վարչութեան անդամ՝ Դիլիջանի ժողովին չենք գտնուած: Ինքնավարական վարչութիւնները՝ համաձայն օրէնքին, կը գումարեն թե արտակարգ և թէ հերթական ժողովներ: Բացի այդ՝ ինքնավարական վարչութիւնները համաձայն այդ օրէնքին կը կազմակերպեն ինքնավարական ընտրութիւններ, ինքնավարական վարչութիւնները պատասխանատու են ինքնավարական մարմիններուն, որոնց կը ներկայացնեն անոնք հաշիւներ և զեկուցումներ:

Ինքնավարական ընտրութիւնները փաստօրէն կազմակերպել է ոչ թէ ինքնավարական վարչութիւնը, այլ մի յատուկ յանձնաժողով՝ ներքին գործոց վարչութեան կողմէ նշանակուած: Ինքնավարական ընտրութիւնները լրանալէ յետոյ ներքին գործոց նախարարութիւնը չէ յայտնել վարչութեան իրավասութեան ցանկը, այլ ինքն է հրաւիրել ինքնավարութեան ժողովը: Ն. Գ. նախարարութիւնը ժողովը Դիլիջան նշանակելէ յետոյ՝ յայտներ է այդ մասին ինքնավարական վարչութեանը և հրահանգեր է մեզ ներկայանալ ժողովին և նրան հաշիւ ներկայացնել: Ժողովի օրը, համաձայն այդ նոյն հեռագրի, պէտք էր առանձին մեզ յայտնուեր: Ինքնավարական ժողովէն (հոկտ.[եմբեր] 27) երկու շաբաթ առաջ մենք վարչութիւնէն ստացանք Ն. Գ. նախարարութեան ոչ թէ ժողովի օրուայ լուրը, այլ մի փաթեթներով հրահանգ՝ ուղարկել Երևան մեր բոլոր հաշիւները: Հարցը մեզ համար պարզելու համար մենք դիմում ըրինք նախարարութեան, այդ մասին բացատրութիւն ստանալու, և կ'ստանանք մի նոր հրահանգ–անմիջապէս ուղարկել Երևան մեր բոլոր հաշուապահական գրքերը՝ գլխաւոր հաշուապահի հետ միասին:

Այս բոլորը ցոյց կուտան, որ Ն. Գ. նախարարութեան համար պարզ չէր, թէ արդէօք պէտք էր մեզ ճանաչեր ինքնավարական վարչութիւն, թէ մասնաւոր տեղացիական մի մարմին, որը ներկայացնելու է իր հաշիւները Ն. Գ. նախարարութեան և պատասխանատու է նրա առաջ: Պէտք է աւելացնենք, որ ինքնավարական ժողովի օրը որոշելու ժամանակը մեզ այդ մասին իմաց տրուած չէր Ն. Գ. նախարարութեան կողմէ: Բնական էր, որ դրութիւնը մեզ պարզ չէր, և չէինք գիտեր, թէ պէտք էր ներկայանալ ժողովին:

Բայց և այնպես, ես իբրև վարչութեան նախագահ՝ պէտք էր ներկայանայի այդ ժողովին և պատրաստ լինեի անոր զեկուցում և հաշիւ ներկայացնելու, եթե նա ցանկանար մեզ ըսել, եթե այդ մասին չլիներ մեր կուսակցական գաւառական կոմիտէի կտրուկ որոշումը, այն է՝ թէ վարչութեան անդամները կարող են գնալ Դիլիջան ժողովին մասնակցելու, եթե միայն ադմինիստրացիայի[13] ոյժը ստիպէ գնալ այնտեղ: Այդ բանին ի պատասխան ես՝ իբրև վարչութեան նախագահ, խնդրեցի գաւառական կուսակցական կոմիտէին, որ գեթ ինք թոյլ տայ պաշտօնապէս ներկայանալու ժողովին, եթէ նա բացուելու լինի Դիլիջան: Խօսք տալով, որ ես իբրև իրաւասու ժողովին չեմ մասնակցեր: Բայց կոմիտէն մերժեց իմ խնդիրքը: Տեղն է ասելու, որ ես գաւառական կոմիտէի անդամ չեմ, որովհետև իբրև վարչութեան անդամ՝ իրաւունք չունեի վարչութեան[14] անդամ ալ լինելու:

Հիմնուելով փաստաթղթերի վրայ, իմ զեկուցումներիս մէջ ներկայացուցի Դիլիջան կայացած դեկտեմբերեան ինքնավարական ժողովին, մեր և ներքին գործոց նախարարութեան փոխյարաբերութիւնները վերը ներկայացուցածս պատկերը, և այդ առթիւ ոչ մի ֆրակցիայի կողմէ և ոչ ալ ներքին գործ.[երի] նախարարի օգնականի կողմէ առարկութիւն չեղաւ:

Երբ յայտնուեց գաւառում, որ ինքնավարական ժողով նշանակուած է Դիլիջանի մէջ, մօտաւորապէս 40 գիւղերու կողմէ եղած դիմումներ Ն. Գ. նախարարութեան, պարլամենտի նախագահութեան, կուսակցական բոլոր մարմիններու ևլն, խնդրելով, որ յարգուի ինքնավարական երկու ժողովներու որոշումը կեդրոնի[15] վերաբերմամբ: Գաւառական մեր կուսակցական կոմիտէն ևս նոյն հարցի մասին մի քանի դիմումներ ըրավ Երևանի Կ.[ենտրոնական] կոմիտէին՝ պահանջելով, որ ինքնավարական ժողովը լինի այնտեղ, ուր ինքնավարական վարչութիւնը կը գտնուի, և հարց յարուցէ պարլամենտի միջոցով այդ մասին տրուած որոշումը օրինական ձևով փոխելու համար: Կ.[ենտրոնական] կոմիտէն այդ դիմումներին ոչ

13 Վարչակազմ:

14 Նկատի ունի գավառական ինքնավարության մարմնի՝ զեմստվոյի վարչությունը:

15 Նկատի ունի գավառի կենտրոնը:

մէկին[16] չպատասխանեց: Գաւառական կոմիտէն, որ մեր ադմինիստրացիայի գործունէութեան մասին միշտ տեղեկութիւններ էր տուած Կ.[ենտրոնական] կ.[ոմիտե]ին, և որովհետև իր զեկուցումները մնացեր են միշտ ապարդիւն, որոշած էր Կ.[ենտրոնական] կոմիտէի ուշադրութիւնը հրաւիրել երկրի դրութեան վրայ՝ հրապարակային պայքարի միջոցով: Ահա կոմիտէի որոշման իմաստը: Եւ այդ՝ այնտեղ գտնուած ընկերները կը համարեն արդար որոշում: Ատով կը բացատրուի և այն, որ երբ Արշակ Յովհաննիսեանը եկաւ Դիլիջան այդ հարցով, մենք մի ձայնի տարբերութեամբ, արդեն գրեթէ միաձայն որոշեցինք չգնալ Դիլիջան: Առաւօտ, երբ Արշ. Յով.[հաննիսյան] պէտք է մէկնէր՝ ես խնդրեցի անոր, որ մեր մօտ մնայ գէթ մի օր ևս, նպատակ ունենալով հաշտեցնել կողմերը ռևէ բանաձևի շուրջ, որպէսզի այդ կերպով կուսակցական պրէսթիժը[17] չիյնայ: Արշակի մեկնելու օրը, իրաւասուների և կոմիտէի խառն ժողովը որոշեց անմիջապէս մեկնել Դիլիջան, երբ այդ մասին ստացուեր ռևէ կուսակցական բարձրագոյն մարմնի հրահանգը: Վարդան Վարդանեան, որ գաւառական կոմիտէի նախագահ է և ոչ շրջանային կոմիտէի, առաջարկեր է Դիլիջան գտնուող Երևանի մեր ընկերներուն խօսել գաւառական կոմիտէի հետ Կեդ.[րոնական] կոմիտէի անունով, որպէսզի այս ծանր դրութիւնէն դուրս գայինք:

Դատական Ատեանի
Նախագահ՝ Յ. Տէր-Դաւթեան [ստորագրություն]
Անդամներ՝ Մ. Օզանեան [ստորագրություն]

46-րդ Նիստ

15 Փետր.[վար] 1920
Ներկայ էին՝
Ընկերներ՝ Յովսէփ Տէր-Դաւթեան, Մերուժան Օզանեան:
Օրակարգ՝
Եփրեմ Սարգսեանի ցուցմունքները Յ. Մանուկեանի յարուցած հարցի առթիւ,
Դևօեանի հարցի առթիւ Շարաֆեանի և Ռուբէն Տէր-Մինասեանի ցուցմունքները,
Բագուի ընկերներու դէմ յարուցուած հարցի առթիւ Հայկ Աւալեանի ցուցմունքները:
Լուծում

Եփրեմ Սարգսեանը շարունակելով Յակոբ Մանուկեանի յարուցած հարցի առթիւ իր բացատրութիւնները, ըսաւ.

Ինչ կը վերաբերի այն հարցին, որ Սարդարապատի կռիների ժամանակ ես և Վանցեանը մեր ընտանիքները աւտոմոբիլներով փախցուցած և յետոյ ետ վերադարձուած ենք կարմիր գվարդիայի կողմէ, որոշութիւնը հետևեալն է.

Ես այստեղ եկուոր եմ, կինս Ալէքսանդրապօլցի է, և ես հոս ազգականներ չունեմ, Երևանի մէջ այդ ատենները արդեն սկսած էին հայ-թուրքական ընդհարումները: Ազգ.[ային] Խորհուրդը չէ կարողացած քաղաքին մէջ խաղաղութիւն հաստատել: Մէկ թաղէն միւս թաղը երթալը դարձած էր վտանգաւոր: Ես ինքս Ազգ.[ային] Խորհուրդին մէջ հարց բարձրացուցի, թէ հայերը պէտք չէ թողուն թաղամասերը, որպէսզի ապահովութիւն լինի: Ես կը մնայի Գուբերնսկայա փողոցը: Այդ ժամանակ դէպքերը արագ յառաջ կ՚երթային, Սարդարապատի կռիւները դարձած էին կրիտիկական: Ազգ.[ային] Խորհուրդին առաջարկեցի, որ մի կերպ ընինք, որպէսզի գաւառը մեզ օգնի, զինուոր տայ: Ասոր վրայ Արամը առաջարկեց ինձ Գըրգպուլաղ երթալ և զօրք բերել այնտեղէն: Նոյն գիշերը Խաչիկեանը, որուն տունը կը մնայի՝ յայտնեց ինձ, թէ ստացեր է թէլէֆօն[18] Սիլիկեանէն, թէ պէտք է կառաժը[19] փոխադրել քաղաքէն:

Նկատի ունեցեք այժմ իմ հոգեկան դրութիւնը: Այստեղ կինս պաշտպանող չկար, կառաժը պիտի փոխադրուեր, աւտոմոբիլները արդեն պիտի երթային, մտածեցինք օգտուել այդ հանգամանքից, և ես ու Վանցեանը մեր կիները տեղաւորեցինք աւտոմոբիլներու մէջ, այսպէսով Քանաքեռի վրայով ես իմ կինս ուղարկեցի դէպի գիւղ, ուր կը գտնուեր մայրս:

Իբրև թէ ազգային բանակը բռներ է մեզ և ետ է դարձուցեր – միանգամայն սխալ է այդ: Ճանապարհին Կարապետ Խաչիկեանը հանդիպեց Խաչիկեանին[20] և հարց տուաւ անոր, թէ ինչու կ՚երթաք, քանի որ վաղը զօրակոչ պիտի յայտարարուի, վերջինս յայտարարեց, որ Սիլիկեանի կարգադրութեամբ է, որ կը մեկնին իրենք, կառաժը փոխադրելու համար, ահա

16 Ընդգծումը փաստաթղթինն է:
17 Հեղինակություն:
18 Այստեղ՝ հեռախոսազանգ:
19 Ավտոմեքենաների հավաքատեղի:
20 Բնագրում այսպես է, հավանաբար ազգանվանակից են:

եղածը:

2. Շարաֆեանի ցուցմունքները Դևօեանի մասին:

Դևօեան չափազանց փառասէր և իրողութիւնները չափազանցնել սիրող մի մարդ է: Ռազվետկայի[21] գործը քօնսփիրաթիւ[22] գործ է, կը պահանջէ գաղտնապահութիւն, բայց նա երբեք գաղտնապահ չէ:

1915 թուին, Կոբի[23] կռիւները երբ սկսան, նա յայտնեց ինձ և առ հասարակ շատերուն, ինչպէս նաև Օգանովսկիին[24], թէ պէտք է շարժուել, որովհետև մեծ քանակութեամբ թրքական զինուորներ կուգան: Ես իրեն յայտնեցի այդ ատեն, թէ այդ լեզուով չպէտք է խօսել, ռուս պաշտօնատարներուն և զօրքին պէտք չէ ըսել, թէ զօրքեր կուգան, որովհետև այդ կերպով տրամադրութիւններն կ'իյնան: Ինչ որ է. ռուս զօրքը այդ ատեն գրաւեց Կոբը և յետոյ ալ՝ Լիզը:

Քիչ ժամանակ վերջ՝ մեր զօրքին մէջ խուճապ ինկաւ, լուր հաներ է, որպէս թէ մեծ թուով թշնամի զօրքեր կուգան: Կոիւը կսկսի: Ռուսներ առանց դիմադրելու սկսան նահանջել: Մեր ամբողջ ջանքը եղաւ Մանազկերտի մէջ գտնուած հայութիւնը փոխադրել դէպի Իգդիր: Դևօեան զօրքէն շատ առաջ փախած էր արդեն: Զօրքին հետ միասին սկսանք փոխադրել Մանազկերտի ժողովուրդը: Այդ ատեն Ղարաքիլիսէէն մի հեռագիր ստացանք Օկանովսկիէն, թէ խորհրդակցելով Դևօեանին հետ՝ կը հրահանգենք ժողովուրդը փոխադրել Ապարան: Այդ ծրագիրը չափազանց անգործնական գտնելով՝ մենք շարունակեցինք մեր ճամբան և մեծ նեղութիւններով հասանք վերջապէս Իգդիր: Այս դէպքէն յետոյ, երբ Դևօեանին տեսայ, բարկացայ իր վրայ և իր տուած հրահանգը վերագրեցի իր թեթևամտութեան:

Ինչ կը վերաբերի առհասարակ անոր այստեղի գործունէութեան՝ շօշափելի շատ քիչ բան կարելի է ցոյց տալ, բայց կային անոր մասին աննպաստ տարածայնութիւններ: Մանազկերտի մէջ քիւրտերու և թուրքերու դիրքերու մէջ պահած ցորենները գտնելով՝ մենք կը կերակրեինք ձրիօրէն մեր ժողովուրդը: Դևօեանի տղաքը, սակայն, լրբութիւններ շատ կ'ընեին, ցորէնին մէկ փութը մէկ րուպլիով կը ծախեին ռուսներուն, և այդ ծախուած ցորենները Դևօեանի միջոցով կը փոխանցեին ռուս զօրքին:

Տարածայնութիւններ կային նաև, թէ Դևօեան թուրքերէն դրամ կ'առնի և զանօնք կը փախցնի, ուներ իր հետ Տիգրան անունով ընկեր մըն ալ, որ այդպիսի բաներ կ'ըներ:

Դևօեան անգամ մը ինձ ըսաւ, թէ մի արաբական սքանչելի ձի կայ, քեզի տամ՝ ձին բերել տուի: Դևօեան, սակայն, ինձ յայտնեց, որ եթէ այդ ձին առնեք՝ պէտք չէ զայն հոս պահեք: Ես հասկացայ, որ ատոր տակ բան մը կայ, այդ պատճառով չուզեցի առնել: Վերջը հասկացայ, որ այդ ձին ռուսներուն մօտ հիւր եկած թուրք լեզկիի մը ձին է եղեր: Դևօեան զայն գողցեր է, երբ ես մերժեցի այդ ձին առնել, նա զայն Բիձային միջոցաւ ղրկեց ուրիշ տեղ և անհետացուց: Ահա միակ շօշափելի փաստը, որ կարող եմ անոր մասին ցոյց տալ ձեզ:

Ռուբէնի[25] ցուցմունքները.

Երբ Օկանովսկիին ներկայացայ, հարցուցի, թէ ինչո՞ւ նահանջեցիք, քանի որ մենք ձեզի ցոյց տուած էինք թուրքական զինուորներու իսկական թիւը: Կարծեմ մեր նամակին մէջ 8–9.00 զինուոր գրած էինք: Օկանովսկին ինձ յայտնեց, թէ Դևօեանը թուրքական զինուորներու թիւը ցոյց տուած է 40.000 և մենք անոր ցուցմունքներու համաձայն շարժած էինք: Յայտնեցի Օկանովսկիին, թէ այն տարածայնութիւնը կայ, որ դուք նահանջեցիք, որպէսզի հայերը կոտորուեն: Մեր այն հարցումին, թէ ինչո՞ւ Դևօեան թրքական ոյժերը պիտի չափազանցեր, Ռուբէն հետևեալ կերպով պատասխանեց. նախ ռուսներ կ'ուզեին ոևէ առիթ գտնել հայերը կոտորելու համար, երկրորդ, եթէ թուրքական քիչ ոյժեր ցոյց տրուեին՝ ռուսներ ատոնց վրայ յարձակելով պատիւի բարձրացում չէին ունենար, այդ պատճառով Դևօեան կրնար աւելի ցոյց տուած ըլլալ, որ ռուսներ յարձակման դիմեին, միւս կողմէն՝ ռուսներ կը մտածէին եղեր, որ հայերը կրնան միշտ յարձակուող զօրքի թիւը պակաս ցոյց տալ, որ ռուսներ առաջանան:

3. Բագուի ընկերներու գործունէութեան մասին բողոք ներկայացնող մի խումբ ընկերներէն հրաւիրուեցաւ Դատ.[ական] Ատեանիս նիստին Հայկ Աւալեանը, որ հետևեալ կերպով արտայայտուեցաւ:

Ձեզ ներկայացնելով այդ գրութիւնը՝ մենք նպատակ ունեցած ենք, որ դուք քննեք այդ խնդիրները և մի շարք ծանօթ ընկերներու շուրջ եղած տարաձայնութիւնները փարատեք: Մէ քանիներու դէմ մեր կողմէ ամբաստանութիւններ կան, զոր ձեզ կուտան իմ լաւատեղեակ ընկերները, ուրիշներու մասին ժողովրդին քննադատութիւններ կան և մենք նախա-

21 Հետախուզություն:

22 Գաղտնի, ընդհատակյա:

23 Բնագրում այսպես է, պետք է լինի Կոփ:

24 Օգանովսկին ռուսական բանակի 4–րդ կորպուսի հրամանատարն էր:

25 Մինաս Տեր–Մինասյան:

ձեռնութիւնէ մղուած կ’ուզեինք, որ քննուին այդ խնդիրները:

1. Էնվէլի եղած խնդրին մասին Թէոդորոսը և Գրիշա Կարապետեանը ձեզ կարող են տեղեկութիւն տալ:

2. Լևոն Թադէոսեանի գործունէութեան մասին ոչինչ կարող եմ ասել:

3. Աւետիս Օհանջանեանը ցանկալի է, որ իր հաշիւները ներկայացնի:

4. Թերևս նա իր գործունէութեան մասին հաշիւ տուեր է, բայց մենք տեղեկութիւն չունենք:

5. Կը ցանկանայինք, որ Աբրահամ Գիւլխանդանեանի նախագահութեան ներքոյ գտնուող Ազգ.[այինի] Խորհուրդը ևս իր հաշիւները ներկայացներ:

6. Կուզինք, որ կարգադրուին Գ. Պալայեանի[26] միջոցաւ ստացուած գումարների հաշիւները:

7. Լսած ենք, որ հիւս.[իսային] Կովկասում Բարունակեան զեղծումներ է ըրած: Կուզեինք, որ այդ խնդիրն ալ լուսաբանուեր:

8. Նոյնը կ’ըսինք և Սիրաք Գրիգորեանի մասին:

9. Կարօ Էնգիպարեանը Պաքուն վերցուելէ յետոյ թուրքերուն մէջ կը ծառայէ եղեր, որպէս թէ նա այդ կերպով գաղթականներուն կ’օգնէ եղեր: Կ.[ենտրոնական] կոմիտէն քննած է այդ հարցը, այժմ մենք կուզինք գիտնալ Էնգիպարեանը նորէն կը մնայ կուսակցութեան մէջ:

10. Ալէքսանդր Կարապետեան կը գտնուէ Դաշնակցութիւնէ դուրս, եթէ այդպէս է, ինչո՞ւ ան Ն. Գ. նախարարութեան մէջ պատասխանատու պաշտօն ստանձնած է:

11. Էնվէլիի գործի մասին ես չգիտեմ ոչինչ:

12. Պէտք է քննել նաև Համազասպի գործունէութիւնը:

Հարց տրուեցաւ Աւալեանին, թէ քանի որ դուք այս խնդիրներու մասին ոչինչ գիտեք, ինչո՞ւ համար այսպիսի թուղթ մը ստորագրած եք: Աւալեան պատասխանեց, որ իր ընկերները մի շարք հարցերու մասին տեղեկութիւններ ունեն, իսկ ես կուզեմ, որ այդ հարցերը պարզուեն, ատոր համար ալ այդպիսի թուղթ մը ստորագրած եմ:

Դատական Ատեանի
Նախագահ՝ Յ. Տէր-Դաւթեան [ստորագրություն]
Անդամներ՝ Մ. Օզանեան [ստորագրություն]

47-րդ Նիստ

16 Փետր.[վար] 1920
Ներկայ էին՝
Ընկերներ՝ Յովսէփ Տէր-Դաւթեան, Լևոն Թադէոսեան, Մերուժան Օզանեան:
Օրակարգ՝
Դևօեանի հարցի առթիւ Վահան Փափազեանի ցուցմունքները,
Ղամազովի սպանութեան առթիւ Ալէքի ցուցմունքները:
Լուծում
Վ. Փափազեանի ցուցմունքները.

Դևօեանի մասին երկու տեսակ մեղադրանքներ կան. առաջին, բարոյական գործունէութեան, երկրորդ, զինուորական գործի մէջ վատ տեղեկութիւններ տուած ըլլալու համար. ես կ’սկսեմ վերջինէն:

Երբ Մուշ եղած ժամանակնիս պաշարուած էինք, կ’սպասեինք մի ոևէ լուրի, ստացանք նամակ Դևօեանէն: Երկու տղաքներ եկած էին մեզ մօտ – Տիգրան և Խէչօ: Նամակին մէջ Դևօեան կը գրեր, թէ շուտով ռուսներ կը հասնեն այդտեղ և կը խնդրեր միաժամանակ, որ մենք ալ իրեն տեղեկութիւններ տանք թուրքական ոյժերու մասին:

Մանրամասն տեղեկութիւն տուի իրեն թուրքական ոյժերու մասին, և որպէսզի ոևէ կասկածի տեղի չտայի, գաղտնի թանաքով համարիչի վրայ գրեցի տեղեկութիւններս թուղթին չոր կողմը արաբական գրերով զարդարելով: Մեզ ի վերջոյ տեղեկացուցին սակայն, որ նա չափազանցուած լուրեր է տուեր: Օկանովսկին ալ այդ ըսաւ մեզ և ես շատ բարկացայ Դևօեանի վրայ: Իր տետրակին մէջ իմ ղրկած նամակի պատճէնը կայ: Կրնայ պատահիլ, որ Օկանովսկիին նա ըսած ըլլայ, թէ այսքան թուրքական զօրաբաժին կայ, առանց նկատի ունենալու, որ այդ զօրաբաժինները անուանական էին և սովորական զօրաբաժիններու թիւէն շատ պակաս զօրք ունեին: Կը կարծեմ, որ Դևօեան թեթևամտութեամբ գործած է. երբեք չեմ մտա-

26 Գերասիմ Բալայան:

ծեր, որ նա դաւաճանութիւն ուզած ըլլայ ընել այդ կերպով:

Անոր մասին կը խօսեին նաև, թէ ցորեններ կ'առնէ կը ծախսե եղեր ռուսներուն և փոխարեն դրամ կ'ստանայ:

Ալէքի ցուցմունքները[27]

Քլիւպն էի, երբ Ղասըմը եկաւ ինձ ըսաւ, թէ Միշան կ'ուզէ տեսնել, վաղը Ղամազօվը պիտի մեկնի եղեր և անոր քով եղած թղթերը պիտի առնուին: Տեսայ Միշան, նա ինձ յայտնեց, որ պէտք է ճիշտ տղաքներ վերցնիս և այդ գործը ի գլուխ հանիս: Ես իրեն ըսի, որ Միսաքը և Ռուբէնը կ'առնիմ հետս: Այդ ատենները Լևոն Քալանթարեանը և Շահխաթունեանն ալ եկան և սկսան խօսակցութեան մասնակցել:

Եկանք այնուհետև Օրիէնթը[28], ուր կը գտնուէր նաև Ռուբէնը:

Առաւօտուն Միշան, ես և Ղասըմը ֆայթոնով գնացինք վակզալ[29], իսկ Միսաքը ձիով կուգար: Հարցուցի այդ ատեն Միշային, թէ եթէ Ղամազով դիմադրէ, զէնք քաշէ, ինչ պիտի ընինք: Միշան մեզ ըսաւ, որ նայեցեք որ սպանութիւն չըլլայ, բայց երբ դիմադրէ ինչ ընենք՝ կը զարնինք: Վակզալ երբ գացինք տեսանք, որ Ղամազով չէր եկած: Միշան մնաց հոն, իսկ ես ու Ղասըմը՝ վերադարձանք: Միսաքը մեզմէ 2–300 քայլ հեռու մնաց, և երբ Ղամազովի կառքը եկաւ՝ գլխարկը վերցնելով նշան ըրաւ:

Ֆայթոնչին և թիկնապահը մեզ կը ճանաչէին: Ֆայթոնչիին ըսի, որ երբ մենք թղթերը կ'առնինք՝ դուն կողքես կ'երթաս, մենք ձեզի դէմ ոչինչ ունեինք: Զէնքերը ձեռքերնիս Ղամազովի վրայ յարձակեցանք, նա մեզ հարցուց, թէ ինչ կուզեք, յայտնեցինք, որ ձեր թղթերը կ'ուզենք առնել: Ղասըմ և Ղամազով սկսան իրարու հետ կռուել իրար խեղդելու աստիճան: Ես այդ ատեն վրայ հասայ: Ղամազով գետնէն քար մը վերցուց, ուզեց զարնել Ղասըմին, բայց յանկարծ ոտքը սահեցաւ, և գլուխն ալ զարնուեցաւ գետնին: Այդ ատեն Ղամազով մեզ ըսաւ, թէ դրամ կուզե՞ք՝ ըսինք այո: Ձեռքը գրպանը տարաւ և դուրս հանեց յանկարծ իր ատրճանակը և քիչ մնաց, որ Ռուբէնը, Ղասըմը զարնուեին: Ասոր վրայ ես և Ղասըմը ընկանք գեներալին վրայ, զէնքը ուզեցինք ձեռքէն առնել, այդ ատեն յանկարծ Ղասըմի պարապէլը կրակ առաւ և Ղամազով գետին ընկաւ: Այդ ատեն չգիտցանք նոյնիսկ, թէ մեզմէ որո՞ւն ատրճանակը պարպուեցաւ:

Մեր կռուի ժամանակ մի քանի զինուորականներ անցան, բայց բարև տալով հեռացան:

Ղամազովի երկու չամատանները[30], ինչպէս նաև գրպաններու թղթերը առնելով՝ դարձանք ետ: Ես, Միսաքը և Ղասըմը նայեցանք չամատանները և թղթերը յանձնեցինք Միշային:

Ղամազովի քովէն մեր հանած փողի քանակութիւնն էր 6.000 ր.[ուբլի] – տօնեան, Կէրէնսկիի, նիկոլայեան փողեր էին, այս փողերէն 1.000 ր.[ուբլի] տուինք Ղամազովի ֆայթոնաձիին, 1.000 ր.[ուբլի] գեներալի դենշիկին[31], իսկ 4.000 ր.[ուբլի] մեր ֆայթօնաձիին:

Դէպքէն յետոյ, երբ Միշան մեզ տեսաւ՝ նեղացաւ, թէ ինչո՞ւ զարկինք, մենք ալ խնդրոյն էութիւնը իրեն պարզեցինք:

Ես ինքս հիւանդանոց չեմ գացած, Միսաքը մի անգամ գացած է Դրօհի հետ միասին:

Միշան, երբ այս գործը ի գլուխ հանելու պատուերը տուաւ մեզ, մենք կարծեցինք, որ մեր կազմակերպութեան[32] հրահանգն է այդ, մանաւանդ երբ Լ. Քալանթարեանն ալ այս գործին մէջ տեսանք:

Դատական Ատեանի
Նախագահ՝ Յ. Տէր-Դաւթեան [ստորագրություն]
Անդամներ՝ Մ. Օզանեան [ստորագրություն]

27 Գեներալ Ղամազովի սպանության մանրամասները տես «Վէմ», 2014, N 1, էջ 225–235:
28 Հյուրանոց Երևանում:
29 Կայարան:
30 Ճամպրուկներ:
31 Համիարզ:
32 Նկատի ունի ՀՅԴ-ն:

48–րդ Նիստ

17 Փետր.[վար] 1920

Ներկայ էին՝

Ընկերներ՝ Յովսէփ Տէր–Դաւթեան, Լեւոն Թադէոսեան, Մերուժան Օզանեան:

Օրակարգ՝

Արշակ Յովհաննիսեանի ցուցմունքները կուսակցութիւնէն կախակայուած Իջեւանի ընկերներու նկատմամբ:

Լուծում

Արշակ Յովհաննիսեանի ցուցմունքները

Երբ ընկերներու հետ Դիլիջան գացի՝ իմացայ, որ մեր ընկերներու մէկ մասը – Իջեւանի ընկերները, ժողովի չեն եկած, առարկելով, որ Իջեւանը լինի կեդրոն: Բոլոր կուսակցութիւններու ներկայացուցիչները եկած էին արդեն: Մենք ընկերներով որոշեցինք, որ մէկը ղրկինք Իջեւան մերոնց համոզելու, որ գան, բայց նախքան այնտեղ ընկեր մը ղրկելը, Վարոսի[33], Արշ. Ղազարեանի և իմ ստորագրութեամբ հեռագիր մը տուինք իրենց խնդրելով, որ գան Դիլիջան համագումարը չվիժեցնելու համար: Երբ այդ հեռագրի պատասխանը եղաւ բացասական՝ ընկերներու որոշմամբ ես գացի Իջեւան:

Իջեւան մինչև ժամը 12ը ժողով ունեցանք, ուր ներկայ էին տեղական կոմիտէի և զեմստվօի համագումարի համար ընտրուած մօտ 11 ընկերներ: Յայտնեցի իրենց, որ դուք ժողովի եկեք և մենք կ'աշխատենք այդ օրէնքը փոխել պարլամենտի միջոցաւ, որուն համար սակայն վեց ամիս ժամանակ անհրաժեշտ է: Անոնց ցոյց տուի մի ուրիշ օրէնք ալ, թէ համագումարի անդամներուն $^1/_3$–ը կրնայ համագումարը բանալ և որովհետև հակառակորդներու թիւը կ'անցնի $^1/_3$–ը, կրնայ պատահել, որ անոնք նախաձեռնարկ լինեն համագումարը բանալու: Խնդրեցի ընկերներուն ըսելով, որ գան գոնե խորհրդակցութիւն մը կատարելու և մեր ընելիքը որոշելու համար: Խօսք տուի նաև ընկերներու կողմէ, թէ կ'աշխատինք այդ օրէնքը բեկանել:

Դիլիջան գալու համար Իջեւանի ընկերներէն միայն մէկը համամիտ գտնուեցաւ, որուն համար միւսները սկսան լաւ չտրամադրուել դէպի այն: Բայց գլխաւոր հակառակորդները համագումարին չմասնակցելու այն երեքն էին, որոնց մասին Կ.[ենտրոնական] կ.[ոմիտե]ն տուած է ձեզ ծանօթ վճիռը: Համագումարի համար որոշուած ընկերները կը պնդեին, թէ իրենք համագումարին չեն մասնակցեր, որովհետև կոմիտէն այդպէս է որոշած, իսկ Ռուբէն Տէր–Ղևոնդեան շարունակ կը յայտարարեր ինչ ալ որոշեք՝ ես չեմ գար համագումարին, ես ժողովրդին հետ եմ:

Իջեւանի ընկերներուն Դիլիջանի համագումարին չմասնակցելը ունի իր պատճառները. Ա. Իջեւանի ընկերները չափազանց դառնացած էին Կ.[ենտրոնական] կ.[ոմիտեի]ի դէմ, որովհետև վերջինս իրենց հետ յարաբերութիւն չպահպաներ եղեր: Բ. Իջեւանցիներ կ'ուզեին Իջեւանը կեդրոն դարձնել գաւառին, Գ. Շատ էին զայրացած Մեսրոպ բէկի գործած աւազակութիւններուն, ոճրագործութիւններուն առթիւ, Դ. Իջեւանի շրջանային կոմիտէի և Դիլիջանի կոմիտէի յարաբերութիւնները շատոնց է, որ կտրուած էին, Ե. Իջեւանցիներ նեղացած էին, որ պարլամենտական ընտրութիւններու ցանկին մէջ իրենց ընկերներէն ոևէ մէկի անունը այնտեղ չէր մտած:

Ղևոնդեանը ինձ չէ ըսած, որ մնացեք, և այս խնդիրը կարգադրենք: Ընկերներ միայն ինձ ըսին, որ դուք մնացեք և կ'աշխատենք միւս ընկերներն ալ հոս բերել տալ և համագումարը այստեղ գումարել: Սա իհարկէ բոլորովին ուրիշ տեսակի հրաւեր էր, զոր հարկաւ չէի կրնար ըսել: Ինչ կը վերաբերի Տէր–Ղևոնդեանի տուած ցուցմունքներու առաջին մասին՝ ես չեմ կարող պատասխանել, բայց կարծեմ անոնք իրողութեան չեն համապատասխանիր, այդ մասին դուք կարող եք տեղեկութիւններ ստանալ Վարոսէն և Մանուկեանէն:

Թէ ինչ ըսած է Վարդան Վարդանեանը Երևանի ընկերներուն–այդ ես չգիտեմ, սա միայն գիտեմ, որ մի անգամ երբ Վ. Վարդանեանը պիտի խօսեր Իջեւանի ընկերներուն թէլէֆօնի միջոցաւ, ես իրեն ըսի, որ խնդրեցեք իմ կողմէ ընկերներուն, որ յանուն կուսակցութեան պատուին՝ ներկայանայ համագումարին, որովհետև այլապէս կուսակցութեան մէջ քիչ դաշոյն խրած կը լինեն: Դժբախտաբար, սակայն մեր ձեռք առած միջոցներէն ոչ մէկը չօգնեց մեզ:

Իջեւանի ներկայացուցիչները սակայն Դիլիջան կայացած երկրորդ համագումարին ներկայ գտնուած են, ուր սակայն ես չեմ եղած:

Դատական Ատեանի
Նախագահ՝ Յ. Տէր–Դաւթեան [ստորագրություն]
Անդամներ՝ Մ. Օզանեան [ստորագրություն]

33 Վարոս Բաբայան:

49–րդ Նիստ

21 Փետր.[վար] 1920

Ներկայ էին՝

Ընկերներ՝ Յովսէփ Տէր–Դաւթեան, Համբարձում Տէրտէրեան, Մերուժան Օզանեան:

Օրակարգ՝

Վահագն Քրմոյեանի բողոքը մի շարք ընկերներու դէմ,

Խ. Բզնունու հարցը,

Մուրադի բողոքը Քրմոյեանի դէմ:

Լուծում

Ընկեր Վահագն Քրմոյեան ներկայացուցած էր Դատական Ատեանիս բողոքագիր մը մի շարք ընկերներու դէմ. Վ. Դէրոյեան, Հայկակ Կօսօեան ևլն., յայտարարելով, որ անոնք շատ անգամ հակադիսիբլին[34] և հակադաշնակցական ընթացքի մէջ են գտնուած, և թէ պէտք է, որ անոնց անցեալը քննուի և եթէ իրօք Դ.[ատական] Ատեանը ևս կը գտնի զանոնք յանցաւոր՝ տայ անոնց կուսակցական արժանաւոր պատիժ: Դատական Ատեանս այս առթիւ հրաւիրած էր իր նիստին ընկ. Քրմոյեան, որպէսզի այդ մասին աւելի մանրամասն բացատրութիւններ տայ: Ընկեր Քրմոյեան տուաւ մի քանի համառօտ ցուցմունքներ Դերոյեանի մասին: Բայց Դատ.[ական] Ատեանս յայտարարեց անոր, որ իր բերանացի ցուցմունքները գրի առնի և գրաւոր միայն ներկայացնի իր բոլոր ասելիքները:

Վրաստանի Ազգ.[այինի] խորհուրդը ներկայացուցած է բողոքագիր մը Խ. Բզնունու դէմ, որ Սցխեթի սննդակայարանի գլխաւոր կառավարիչ լինելով՝ 1.572 ր.[ուբլի] 75 կ.[ոպեկի]ի և 15 ֆունտ բրինձի անընդունելի հաշիւ մը ներկայացուցեր է խորհուրդին, ատկե զատ ան որպէս թէ դիտմամբ կորսնցուցեր է գրութիւն մը, որ 14 կետերէ բաղկացեալ ամբաստանութիւն կը պարունակէ եղեր իր մասին: Այս խնդրի քննութեան համար Դատ.[ական] Ատեանս դիմած էր Բզնունիին, որ գրաւոր բացատրութիւններ տայ, իսկ քանի մը շաբաթներ առաջ, երբ ընկ. Տէրտէրեան Կարս կը մեկներ՝ Մարմինս պարտականութիւն դրաւ իր ընկերոջ վրայ, որ տեսնի Բզնունին և որքան կարելի է՝ կարճ ժամանակի մէջ վերջացնի այս գործի քննութիւնը: Բզնունին իր դէմ յարուցուած հարցի առթիւ ղրկած էր Դատ.[ական] Ատեանիս մանրամասն բացատրագիր մը, իսկ ընկ. Տէրտէրեանին տուած էր բերանացի բացատրութիւններ իր գրաւոր ցուցմունքները հաստատող: Դատ.[ական] Ատեանս բաւականացաւ առայժմ կարդալով Բզնունիի բացատրագիրը, որ կը հերքեր իր դէմ եղած բոլոր ամբաստանութիւնները (տեսնել Բզնունու թղթերը):

Հայկական կամաւորական Բ. առանձին գումարտակի պետ Մուրադ 1919 հոկտ.[եմբեր] 11 թուակիր գրութեամբ մը դիմած էր Դատ.[ական] Ատեանիս, բողոք ներկայացնելով Վ. Քրմոյեանի դէմ, որ թէ կուսակցական Ընդհ.[անուր] ժողովին մէջ և թէ այլ տեղեր՝ չեղեալ յանցագործութիւններ կը վերագրէ եղեր իր զօրամասին: Այս առթիւ Դատ.[ական] Ատեանս հրաւիրեց Քրմոյեանը, որ բացատրութիւններ տայ մեզ: Քրմոյեան յայտարարեց, որ ինք ոևէ տեղ ոչինչ չէ խօսած Մուրադի զօրամասի մասին: Ընդհ.[անուր] ժողովին մէջ միայն ինք դէմ արտայայտուած է առհասարակ կամաւորական գնդերու մասին՝ նկատել տալով, որ յաճախ անոնք դիսիբլինի չեն ենթարկուեր, շատ անգամ թալանուներով կզբաղին, դասալիք կը լինեն, և թէ ինք իր քննադատութեան ընթացքին Մուրադի գումարտակին վրայ կանգ առնելէ՝ քննադատած է գլխաւորաբար սասունցիները: Ընդհ.[անուր] ժողովին մէջ իմ այս քննադատութիւններէս դուրս եթէ ոևէ այլ տեղ մի վարկաբեկիչ յայտարարութիւն ըրած եմ Մուրադի զօրամասի մասին, ըսաւ Քրմոյեան, ես պատասխանատու եմ: Ես այդ քննադատութիւնները ըրի կամաւորական գնդերու մասին, աւելցուց Քրմոյեան, որովհետև Էրգրի Կեդր.[ոնական] կօմիտէն ուզած է առանձին կամաւորական գնդեր ունենալ:

Դատական Ատեանի
Նախագահ՝ [անստորագիր]
Անդամներ՝ [անստորագիր]

34 Հակակարգապահական:

26 Փետր.[վար] 1920

Օրակարգ՝

Իջևանի կախակայուած ընկերներու հարցի առթիւ Արշակ Ղազարեանի, Վարոս Պապայեանի[35], Ս. Մանասեանի ցուցմունքները,

Խաչատուր Բզնունու հարցը:

Լուծում

Իջևանի կախակայուած ընկերներու հարցի առթիւ հրաւիրուեցան Դատական Ատեանիս Երևանի Կ.[ենտրոնական] կոմիտէի ընկերներից Ա. Ղազարեան, Վարոս Պապայեան և Ներքին գործոց մինիստրի օգնական ընկ. Մանասեան, որոնք տուին հետևեալ ցուցմունքները:

Արշ. Ղազարեան

Կ.[ենտրոնական] կոմիտէի երկու անդամները–ես և Վարոս Պապայեան, ինչպէս նաև Արշ. Յովհաննիսեան, դիմեցինք Իջևանի ընկերներուն, որ մասնակցեն համագումարին, բայց անոնք չպատասխանեցին մեր հրաւերին: Ճիշտ է՝ մենք Կեդրոնականի կամ Բիւրօի անունով չխօսեցանք անոնց հետ, բայց չէ որ անոնք գիտեին, թէ ես և Վարոսը Կեդրոնականի անդամ էինք: Իջևանի ընկերները, սակայն, իրենք չուզեցին տեղի տալ, թէև իրենց յայտնեցինք, որ դուք այսպէսով կ՚անպատուեք Դաշնակցութիւնը, Դաշնակցութեան պարլ.[ամենտական] ֆրակցիան և մեր կառավարութիւնը: Մենք եթէ ուզեինք, կրնայինք զանոնք բանտարկել տալ ադմինիստրացիայի ոյժով: Ոչ մէկը Դիլիջանի մէջ մեզ չէ ըսած, որ Կեդրոնականի անունով խօսենք: Սխալ է սակայն յայտարարութիւնը, թէ մենք կանոնաւոր յարաբերութիւն չենք պահած Իջևանի ընկերներուն հետ: Ընդհակառակը, ամենէն շատ փող ծախսած ենք այս շրջանին համար, ընտրութեանց առթիւ ևլն., և ամենէն աւելի գործիչ ընկերներ այդ շրջանը ուղարկած ենք:

Իջևանի ընկերներու ընդդիմութեան պատճառը ես կը կարծեմ այն է, որ անոնք կը մտածեն, թէ եթէ գաւառի կեդրոնը Դիլիջանը լինի, իրենք կեդրոնական վարչութեան անդամ չեն ընտրուիր, մենք եթէ այդ պատիժը չտայինք՝ անոնք չուզեցին ներկայ գտնուեին երկրորդ համագումարին: Միք. Աստուածատրեանը աւելի հին գործիչ ըլլալով՝ անոր միւսներուն չափ ծանր պատիժ չտուինք: Ատկէ զատ՝ միւսներ զանազան յանցանքներու մէջ ալ մեղադրուած են ուրիշ ատեն:

Վարոս Պապայեան

Նշանակուած էր զէմստվոյական համագումար, որուն համար գացինք Դիլիջան: Զանազան գաւառներէ ներկայ էին միւս բոլոր կուսակցութեանց ներկայացուցիչները: Հակառակորդներ արդեն կըսեին, որ դաշնակցականներ չեն եկած, եթէ միւսներն ալ հեռանան՝ այն ժամանակ գաւառի կեդրոնը Իջևան կը լինի: Կը հեռագրենք Իջևանի ընկերներուն, թէ կառավարութեան և պարլամենտի կարգադրութեամբ Դիլիջանն է կեդրոն և պէտք է իրենք համագումարին ներկայ գտնուին: Կը յայտնեինք նաև իրենց, որ հակառակորդներ $^1/_3$-է աւելի են, և ըստ օրէնքի՝ կրնան համագումարը բանալ և զեմստվոյական ընտրութիւններ կատարել եթէ չգան, որովհետև հակառակորդներու թիւը 13 էր, իսկ մերը, Իջևանի ընկերները մէկ կողմ, որոնք չէին եկած, 8 էր: Հեռագիրը ստորագրեցին Արշ. Ղազարեան, Արշ. Յովհաննիսեան և ես: Անոնք, սակայն, Վարդանեանի միջոցաւ մեզ յայտնեցին, որ չեն գար:

Հեռագրէն վերջ՝ Արշ. Յովհաննիսեան դրկեցինք, բայց իզուր: Իջևանի ընկերները դարձեալ չեկան: Մենք այնուհետև սկսանք հաւաքուել ընկերներով և հակառակորդներու հետ քօմփրօմիսի մէջ մտնելու փորձեր ընել: Մեր հակառակորդ կուսակցութեանց ներկայացուցիչները համաձայնեցան այնուհետև բողոքել կառավարութեան, թէ Իջևանի ներկայացուցիչները օրինազանցութիւն կ՚ընեն, երբ զեմստվոյի անդամ ըլլալով՝ մէկ տեղ համագումարին ներկայ չեն գտնուեր:

Մենք այդ վճիռը տալու ժամանակ աւելորդ սեպեցինք նորէն քննութիւն կատարել, քանի որ խնդրի էութիւնը ամբողջապէս մեզ համար պարզ էր, այնուհետև մեր տուած այդ վճիռով մեր կուսակցական մասայի վրայ մենք որոշ ազդեցութիւն ձեռք բերինք, հակառակորդներ ալ հասկացան, թէ ինչպէս անկարգապահ ընկերները մենք կը պատժենք: Երկրորդ համագումարին անոնք եկան, որովհետև պատժուած էին: Շամշադինցիները ևս, որ առաջ իջևանցիներուն էին կողմնակից, վերջին անգամ եղան բոլորովին մեզի հետ: Մենք յանդիմանեցինք նաև Իջևանի կօմիտէն, որ այսպիսի որոշում էր տուած: Միք. Աստուածատրեանը անոնց մէջ ամենէն լուռ կուսակցական ընկերը լինելով՝ աւելի թեթև պատժի ենթարկեցինք:

35 Վարոս Բաբայան:

Երկրորդ համագումարին, երբ անոնք եկան՝ մենք ֆրակցիայի մէջ մի այսպիսի որոշում տուինք, թէ կարտոնենք իջևանցիները, որովհետև զեմստվօի անդամ լինելով՝ հաշուետու են, բայց անոնք չեն ընդունուեր վարչութեան մէջ: Այդպէս ալ եղաւ, և անոնք ենթարկուեցան մեր որոշման:

Ամենէն աւելի մեր որոշումէն ազդուած է Տէր-Ղևոնդեանը, որ բաւականին կրթուած ընկեր է:

Ինչ կը վերաբերի այն հարցին, թէ մեր և իջևանցիներու յարաբերութիւնը լաւ չէ եղած՝ ճիշտ չէ: Մենք շարունակ ուշադրութիւն դարձուցած ենք այդ շրջանին շնորհիւ այն հանգամանքի, որ էսէրներ, ժողովրդականներ այստեղ բոյն դրած են, շատ անգամ գործիչներ ղրկած ենք այստեղ, օր.[ինակ] Ձամալեան, Արշ. Ղազարեան, Արշ. Յովհաննիսեան, Ա. Միքայէլեան, մեծ քանակութեամբ փող ծախսած ենք այդ շրջանին համար:

Անոնց համագումարին չմասնակցելու միակ պատճառն այն է, որ պարլամենտական ցանկին մէջ իրենց ընկերներու անունը չէ մտած: Ատկէ զատ, այստեղ կար նաև մեսրոպեաններու և հակամեսրոպեաններու պայքար մը:

Ս. Մանասեան

Այստեղ, ուր զեմստվօն նոր կը մտնէ, Ն. Գ. նախարարութիւնը ինքը կարող է գործի նախաձեռնողը լինել: Ասկէ առաջ Իջևանում գրեթէ զեմստվօ չկար, իրենք՝ Ատոմ Քալանթարեան ևլն., յայտարարած են, որ իրենց ունեցածը զեմստվօ չէ:

Ա. համագումարը որոշած էր, որ Իջևանը լինի կեդրոն, բայց բնակարանային պակասութեան պատճառով մի շարք հաստատութեանց կեդրոնը Դիլիջանն էր դարձեալ: Մի քանիները այնուհետև շարունակ միջամտած են, որ Իջևանը լինի կեդրոն:

Դեկտեմբերեան համագումարին իջևանցիները եկած էին: Շամշադինցիներ յայտարարած էին, որ եթէ անոնք չգան, իրենք ալ չեն մասնակցեր ժողովին, մենք ալ որպէսզի նոր բարդութիւններ չստեղծենք, մի բանաձև անցուցինք հետևեալ բովանդակութեամբ, թէ իջևանցիներ, որովհետև իբրև զեմստվօի անդամներ պատասխանատու և հաշուետու են, այդ պատճառով կը մասնակցին ֆրակցիային, բայց չեն լիներ նոր վարչութեան անդամ:

Իմ կարծիքով յառաջ եկած այս խնդրի պատճառն այն է, որ Իջևանի ընկերները կեդրոնականէն վիրաւորուեր են, որովհետև Կեդրոնականը անոնց հետ կանոնաւոր յարաբերութիւն չէ պահեր, վիրաւորուեր են նաև, որ պարլամենտը որոշեր է գաւառի կեդրոնը Դիլիջանը դարձնել: Թերևս Իջևանի ընկերներուն պարլամենտի մէջ չըլլալն ալ ուրիշ պատճառ մըն է:

Տէր-Ղևոնդեան բաւական խելացի և պատրաստուած տղայ է, Ատոմ Քալանթարեան թէև պատրաստուած, բայց չունի առաջինին լրջութիւնը, իսկ Միքայէլը անհատ բնաւորութիւն ունի:

Բզնունիի հարցի մասին ընկ. Տէրտէրեան դարձեալ իր նախկին ցուցմունքները կրկնեց: Մալիշևը իր բողոք-գրութիւնը Խուսունցին յանձներ է 1918 յուլիս 1-ին, այնուհետև կ'անցնի մօտ մէկ տարի, Բզնունիի գործը կը քննուի, և Խուսունցը ոչ մի ուշադրութիւն չդարձներ Մալիշևի այն գրութեան, երևի զայն նկատելով անկարևոր: Մալիշևը Բզնունիին քով ծառայեր է ընդամենը 3 օր, և իբրև պաշտօնեայ անոր կազմէ հեռացուեր է: 1919 ապրիլին լմնցած է Բզնունիի հարցի քննութիւնը: Ղարս գնալու ժամանակ Բզնունին, երբ Ազգ.[այինի] Խորհուրդէն իր արդարացման թուղթը կ'ուզէ, այդ ատեն միայն իրեն ցոյց կուտան Մալիշևի գրութիւնը, ըսելով՝ առ այս թուղթը և մի պատասխան տուր: Վերջը, սակայն, դիպուածով մը Բզնունին կը կ'որսնցնէ այդ թուղթը:

1919 դեկտ.[եմբերի]ին, երբ Ղարսէն Թիֆլիզ կ'երթայ իր արդարացման թուղթը առնելու, կստանայ Խորհուրդի մէկ գրութիւնը, որուն մէջ Մալիշևի գրութեան ակնարկութիւնն անգամ չկար եղեր: Կեդրոնականի միջոցաւ մեզ ղրկուած թղթին մէջ է, որ Մալիշևի թղթի մասին յիշատակութիւն եղած է, բայց ոչ Խորհուրդին կողմէ, ոչ անոր քարտուղարին կողմէ:

Դատական Ատեանս երկար ու բարակ մտքերու փոխանակութիւն կատարելէ յետոյ գտաւ, որ Բզնունին միանգամայն անպարտ է ներկայ գործին մէջ, և ընդունեց հետևեալ բանաձևը.

Հ.Յ.Դ. Դատական Ատեանի որոշումը Խ. Բզնունիի մասին

1920 թ. փետ.[րվար] 25, Երևան: Հ. Յ. Դ. IX Ընդհ.[անուր] ժողովի լիազօրութեամբ կուսակցական Դատական Ատեանս՝ մասնակցութեամբ նախագահ Յովսէփ Տէր-Դաւթեանի, անդամներ՝ Լևոն Թադէոսեանի և Համ. Տէրտէրեանի, լսելով Վիրահայ Ազգ.[այինի] խորհուրդի[36] ամբաստանագիրը ընկ. Խաչ. Բզնունիի մասին, որը ռուսական տեղափոխութեան

36 Առանձին տեքստի վրա ձեռագրով հետագայում ավելացվել է՝ «գործադիր մարմնի վերահսկո-

օրերուն Մշխեթի սննդակայարանի գլխաւոր կառավարիչ լինելով՝ իրեն բաց թողուած աւանսներու հաշիւին մէջ 15 ֆունտ բրինձի (արժեքով 69 ր. 38 կ.) և 60 րուպլիի պակաս հաշիւ մըն է ներկայացուցած, աւելորդ կերպով տրուած բանուորներու, և որու հետևանքով՝ Գործադիր Մարմինը յայտարարած է, թէ Բզնունին դէպի իր պարտականութիւնները և գործը անփոյթ վերաբերուելուն՝ այսուհետև հասարակական պաշտօններ յանձնուելու պարագային պէտք է անոր հանդեպ առանձին զգուշութիւն ցոյց տրուի, ըսելով նաև նոյն այդ ամբաստանագրին իբրև յետ գրութիւն՝ կցուած նոյն Խորհուրդի Գործադիր Մարմնի քարտուղարի յայտարարութիւնը, թէ Խաչ. Բզնունին կը կորսցնէ Գործադիր Մարմնի անդամ եր. Տէր-Մինասեանէն մի օրով ստացած Մշխեթի կայարանի պաշտօնեայ Մալիշևի գրութիւնը, որով վերջինս կը մեղադրէ եղեր Բզնունին զանազան զեղծումներու և անհարազատութեան մէջ, լսելով նաև Խ. Բզնունիի բերանացի և գրաւոր ցուցմունքները այս առթիւ, եկաւ հետևեալ եզրակացութեան.

Ա. Նկատելով, որ Խ. Բզնունիի ներկայացուցած և մերժուած 60 րուպլիի հաշիւը կը պատկանի պ. Կօկօլաձիի, որը նա տուած է սայլապաններու,

Բ. Նկատելով, որ պակսած 15 ֆունտ բրինձը արդիւնք է այն բանի, որ բրինձը փոխադրող սայլապանները ճանապարհին զայն կերակուր եփած և կերած են, որու փոխարժեքը Բզնունին վճարած է,

Գ. Նկատելով, որ վերոյիշեալ 60 րուպլիի և 15 ֆունտ բրինձի հաշիւի մասին եզրակացութիւն հանելու ատեն (1919 ապրիլ 26) Գործադիր Մարմնի վերահսկիչ պ. Խունունցը արդէն ստացած էր Մալիշևի մեղադրագիրը (1918 յուլիսին), բայց անոր ընթացք չէ տուած՝ երևի զայն համարելով անկարևոր,

Դ. Նկատելով, որ Բզնունին ամբաստանող Մալիշևը երեք օր միայն ծառայած է Բզնունիի մօտ և յետոյ իբրև անպէտք պաշտօնեայ՝ հեռացուած անոր կողմէ,

Ե. Նկատելով, որ դիպուածով կորսուած այդ թղթի պատճենը խորհուրդը չէ վերականգնած և Բզնունիէն ուզած իր ամբաստանագրին, ինչպէս նաև պ. Խունունցի եզրակացութեան պատճէնին մէջ՝ տրուած Բզնունիին 1919 դեկտ.[եմբեր] 15ին, այդ մասին ակնարկ անգամ չի եղած,

Դատական Ատեանս եկաւ հետևեալ եզրակացութեան.

Համարել Խաչ. Բզնունին միանգամայն անպարտ վերոյիշեալ գործի մէջ:

Դատական Ատեանի
Նախագահ՝ [անստորագիր]
Ամդամներ՝ [անստորագիր]

51-րդ Նիստ

26 Փետր.[վար] 1920
Ներկայ էին՝
Ընկերներ՝ Յովսէփ Տէր-Դաւթեան, Լևոն Թադէոսեան, Համ. Տէրտէրեան, Մերուժան Օզանեան:
Օրակարգ՝
Դևօեանի հարցի առթիւ Խէչօ Մուրադեանի ցուցմունքները,
Իջևանի ընկերներէն Միքայէլ Աստուածատրեանի ցուցմունքները,
Գրիգոր Կարապետեանի և Սերգեյ (Սարգիս) Յարութիւնեանի ցուցմունքները յիշեալներու կողմէ Բագուի ընկերներու դէմ յարուցուած հարցի առթիւ,
Վ. Դէրոյեանի հարցի առթիւ:
Լուծում
1. Խէչօ Մուրադեանի ցուցմունքները
Սղերդի շրջանի Ղարղան գաւառակին իմ տարիքս է 36-37, այժմ ընտանեօք հոս եմ գտնուում: 1914-15 թուին եղած եմ վալադը[37] Դևօեանի, որպէսզի իմ պաշտօնը լաւագոյն կերպով կատարեմ, այդ օրերուն Իպրահիմ անունով կը գործեի, և արդեն այդ ժամանակ հայերեն ալ չէի հասկնար, կը խօսեի թուրքերեն և քրդերեն:
Ինձ հետ կը գործեր նաև Տիգրան Մուրադեանը, իբրև վալադ, մենք երկուքս՝ ինչպէս նաև բաբշէնցի Ղազարը և պուլանըգցի Գրիգորը, շատ մօտիկ մարդիկ էինք Դևօեանի:
Վահան Փափազեանին դէպի Սանազկերտ Դևօեանի նամակ բերողը ես եմ եղած: Տիգրանը այդ ատեն մնաց Սասուն, այն նպատակով, որ եթէ ես ճամբան սպանուեմ և չկա-

ղութեան բաժանմունքի կառավարիչ պ. Խունունցի»:
37 Ուղեկցող, ճանապարհ կողմնորոշող:

րենամ նամակը իր տեղը հասցնել՝ Տիգրանը իմ գործը կատարէ: Նամակը Դևօեանէն բերելէ յետոյ՝ այս վերջնոյն կողմէ ևս նամակ տարի Սուշ Վահան Փափազեանին: Դևօեանը 4–5 մէջիդ արծաթ դրամ տուաւ ինձ իբրև փոխարինութիւն, խոստանալով միաժամանակ ոսկի խաչ բերել տալ:

Դևօեանը ինձի և ընկերներուս ցորեն հաւաքել կուտար թուրքերու և հայերու անտեր մնացած գիւղերէն: Հարիւրաւոր սայլերով ես ինքս ցորեններ հաւաքած եմ: Սայլապաններուն վճարած ենք 1–2 մանէթ դրամ ամեն մէկ փութին համար:

Մեզմէ դուրս՝ Դևօեանը քուրդ ու թուրք վալադներ չուներ: Մի քուրդ միայն խոստացաւ Դևօեանին վալադութիւն ընել, բայց ան ալ իմ ձիուս վրայ հեծնելով՝ անցաւ գնաց: Ես չեմ լսած, որ ռուս զինուորները մեր քիւրդ վալադները սպանած ըլլան:

Տիգրան Սուրադեանը, որ իմ մօտիկ ընկերն էր, երբեմն-երբեմն կ'զբաղեր թալանելով:

Այժմ ես ինքս խնամատարութեան մինիստրութեան պահեստանոցին մէջ կ'աշխատեմ: Դևօեանը ասկէ 1–2 օր առաջ ինձ կանչեց և յատարարեց, որ քեզի ոսկի խաչ մը պիտի բերել տամ՝ քու ինձի մատուցած ծառայութիւններու համար:

2. <u>Միքայէլ Աստուածատրեանի ցուցմունքները</u>

Ներկայ դէպքը ունի իր բազմաթիւ և խոր նախապատճառները, որոնց անդրադառնալ աւելորդ կը սեպեմ ես: Ես կը պարզաբանեմ միայն վերջին անցքերը: Շամշադինի կողմէ ես ընտրուած էի իբրև իրաւասու: 1919 հոկտ.[ևմբեր] 24-ին շրջանային կոմիտէի նախագահ Մելիք Մատթէոսեանէն հեռագիր մը ստացայ ես Իջևան մեկնելու համար: Իսկոյն Դ.[իլիջան] էն ուղևորուեցայ Իջևան, ուր ընկերները ինձ յայտնեցին, թէ քանի որ համագումարը Դիլիջան կը կայանայ՝ մենք չպիտի մասնակցենք անոր: Ինձ յայտնի էր մեր պարլամենտի տուած այս որոշումը, բայց թէ շամշադինցիներ, թէ գաւառական կոմիտէն և թէ անկէ առաջ կայացած համագումարները՝ միաձայն որոշած էին, որ Իջևանը լինի գաւառի կեդրոն: Ես ևս այդ որոշումներէն կողմնակից էի Իջևանին:

Մենք 10 ներկայացուցիչներս կը գտնուեինք Իջևան: Դիլիջան գտնուող մեր ընկերները, Վարոս Պապայեանի և Արշ. Ղազարեանի միջոցաւ դիմեցին մեզ, որ Դիլիջան երթանք, բայց մենք մեր պատճառաբանութիւններուն վրայ կանգնած՝ մերժեցինք եղած հրաւերը:

Յաջորդ օրը մեզ մօտ եկաւ Արշակ Յովհաննիսեանը: Ունեցանք ժողով, ուր եկած էին ոչ միայն համագումարի համար ընտրուած իրաւասուները, այլև կոմիտէի անդամները և մի շարք տեղացի գիտակից ընկերներ, թուով՝ 25–30 հոգի: Արշակ Յովհաննիսեան չկարողացաւ մեզ համոզել: Բոլորս միաբերան յայտարարեցինք, որ չենք մասնակցելու համագումարին: Առաջին երկու համագումարներու որոշումը եղած է Դիլիջանը ունենալ կեդրոն, ժողովրդական կամքը պէտք չէ այստեղ ոտնահարուեր, քանի որ նոյն այդ ժողովուրդի 80 տոկոսը կը գտնուի Իջևանի շրջանը:

Զեմստվոյական ընտրութիւններուն ժամանակ որպէսզի Դաշնակցութիւնը յաջողի, մենք ժողովուրդին որպէս խոստում՝ շարունակ ըսեր էինք, թէ Դիլիջանը ծայր է: Իջևանն է ամենէն յարմար վայրում որպէս գաւառի կեդրոն և այդպէս ալ պիտի լինի: Այժմ մենք դաւաճան պիտի նկատուեինք ժողովուրդին առաջ, եթէ մեր խոստումը չիրականացնեինք:

Արշ. Յովհաննիսեանը վրդովուեցաւ մեզմէ, մանաւանդ որ մեզմէ ոմանց ճառերը կը ծափահարուեին ժողովին մէջ: Մենք այդ ժամանակին զգացինք, որ Արշակը կրնայ այդ բանին համար անաչառութեան սահմաններէն դուրս գալ:

Չմոռնամ ըսել, որ Ռուբէն Տէր-Ղևոնդեանը շարունակ պնդեր է, թէ պէտք է երթանք Դիլիջան և այնտեղ միայն հարց բարձրացնենք գաւառի կեդրոնի մասին: Սակայն, կոմիտէն որոշում տուաւ, թէ բոլոր իրաւասուները պէտք է ենթարկուին իրեն: Տէր-Ղևոնդեան ատոր վրայ ոչ միայն որոշման ենթարկուեցաւ, այլև ժողովին մէջ մի գրաւոր ճառ ալ խօսեցաւ:

Դիլիջան չկայանար համագումար, ընկերներ կը ցրուին և Երևանի Կեդ.[րոնական] կոմիտէն մեր մասին կուտայ այն որոշումը, որ ձեզ ծանօթ է արդէն: Ես կը զարմանամ, թէ ինչո՞ւ համար Կեդրոնականը իր այդ որոշումը տուած ժամանակ գիս բաժներ է իմ միւս երկու ընկերներէս: Ընդհակառակը, ինձի պէտք էր աւելի ծանր պատիժ տային: Ռուբէն Տէր-Ղևոնդեան զեմստվոյական հարցերում հասկանալու մէջ անբաղդատելի ոյժ մըն է, ես կը կարծեմ, որ մենք անոր նմանը չունենք ոչ միայն Իջևանի, այլև ամբողջ մեր հանրապետութեան մէջ, իսկ Ատոմ Քալանթարեանը կուսակցական անսպառ ոյժ ունեցող ընկեր մըն է, և Կեդրոնականը իր տուած վճիռով մեզ բոլորիս ալ չեզոքացուց գործէ:

Դեկտեմբերեան համագումարը երբ կայացաւ՝ մենք ներկայ եղանք անոր: Ես այնտեղ այն տեսակետը պաշտպանեցի, որ Իջևանը պէտք է լինի կեդրոն, ադմինիստրացիան պէտք է զեմստվոյին միացուի, և Ռուբէն Տէր-Ղևոնդեանը և Ատոմ Քալանթարեանը մեր ֆրակցիային մէջ ձայն ունենան: Համագումարին սակայն ներկայ էին պարլամենտի անդամներ, մինիստրներ ևլն., որոնք միջին ճամբայ մը գտան և առաջարկեցին, որ մեր ընկերները իբրև

զեմստվօի անդամներ մասնակցեն դաշ.[նակցական] ֆրակցիային: Բայց կը հարցնեմ՝ եթէ անոնք դաշնակցական չէին, միթէ՞ կարող էին ոևէ կերպ մասնակցել մեր ֆրակցիային: Անցուած բանաձևին մէջ մտաւ ուրիշ սխալ միտք մըն ալ, թէ մերոնք պիտի ունենան ընտրելու իրաւունք, բայց ոչ՝ ընտրուելու: Այսօր Տէր-Ղևոնդեանի պէս պատրաստուած ոյժ մը նոր վարչութեան մէջ չէ:

Այսքան վերջին դէպքի առթիւ: Աւելցնեմ, որ ես դատուելու չեմ եկած: Մի քանի անգամներ մտադրեր եմ անցեալիս վրայ խաչ մը դնել և քաշուել գործէ, բայց այդ ինձ չէ յաջողուեր: Այժմ իմ որոշումը հաստատ է: 3–4 ամիսէ ի վեր բոլորովին գործէ քաշուած եմ, և իբրև քաղաքացի՝ միմիայն կը մտածեմ մեր գաւառի տնտեսական և ֆիզիքական ապահովութեան մասին:

Այնուհետև, ընկ. Միք. Աստուածատրեան խօսեցաւ այս դէպքերը յառաջացնող պատճառներու մասին: Նա յայտնեց, որ Մէսրոպ բէկը իր շուրջը հաւաքած մի քանի աւազակաբարոյ մարդիկ, իրենց գաւառը ամբողջապէս ոյժաթափ ըրած է: Բազմաթիւ դէպքեր պատահած են գողութեան և աւազակութեան և իրենց գաւառը առնուազն 25–30 միլիոն րուպլիի վնասի ենթարկուած է շնորհիւ այդ մարդու: Ինք և իր ընկերները բողոքած են այդ մարդու շահատակութիւններուն առթիւ կառավարութեան և կուսակցութեան, բայց իրենց ձայնը ոչ միայն չէ լսուած, այլև մի օր Մէսրոպ բէկը զինքը և իր ընտանիքը գիշերով տունէն դուրս ըրած է:

Ադրպէճանի գործակալները կը վխտան մեր գաւառին մէջ, մենք այդ առթիւ բողոքներ ենք բարձրացուցեր, բայց Մէսրոպ պէկերը այնուհետև ալ ազատ ու համարձակ շարունակած են իրենց գործը, որովհետև զօրաւոր ձեռք մը, որպիսին է Մանասեանը, պաշտպանած է զայն շարունակ:

Մէսրոպ բէկը ասկէ առաջ 1.200 ր.[ուբլի] ամսական կ'ստանար, բայց նա այդ ամբողջ ամսականով կ'ապրեցներ ինքզինքը, իր ընտանիքը, իր երեք ձիերը, որոնց իւրաքանչիւրը կ'արժէ 100.000 ր.[ուբլի] և Մանասեան ալ կ'երթար ամիսներով հիւրը կը դառնար Մէսրոպ բէկին: Ժողովուրդը կը թալաներ շարունակ այդ մարդը, մենք այդ կը տեսնեինք, կը բողոքեինք, բայց ատոր փոխարեն՝ նոյնիսկ ընկերներու կողմէ անհրաւուեցանք:

Շամշադինցիներ չէին ուզեր պարլամենտական ընտրութիւններուն մասնակցել, ես զանոնք համոզեցի տեղի տալ օփորթունիստ կոչուելով անոնց կողմէ, անոնք կ'ուզեին, որ գոնէ Մանասեանը հրաժարեցուի: Այս բոլոր դէպքերը կապ ունեն Իջևանի ծանօթ խնդրին հետ, Մանասեանը և ուրիշներ չէին տաներ, որ մենք իրենց դէմ ձայն բարձրացնեինք:

3. Գրիգոր Տէր-Կարապետեան և Սերգեյ Յարութիւնեան, որոնք մի քանի ուրիշներու հետ հարց յարուցած էին Բագուի ընկերներու դէմ, հետևեալ ցուցմունքները ըրին այդ առթիւ[38]:

I. Գէորգ Վարշամեան 30.000 րուպլիի պակաս հաշիւ մըն է ներկայացուցած Ազգ.[ային] Խորհուրդին: Գաղթ.[ականությունը] երբ Էնզելի կուգայ, կը հաւաքուին պօնաներ, որպէսզի դիահի վերածուին և գաղթականներուն տրուին: Այդ կարելի չլիներ: Ի վերջոյ, երբ պօնաները ժողովրդին պիտի տրուեին եղեր, 30.000 ր.[ուբլի] պակաս հաշիւ մըն է գոյացեր, զոր Ազգ.[ային] Խորհուրդն է լեցուցեր: Այս մասին աւելի մանրամասն տեղեկութիւն ունեն Յովսէփ Աբամաղեան (այժմ՝ պարէնաւորման պաշտօնեայ Ջալալ-Օղլիում[39]):

II. Կ'ուզեինք, որ Լևոն Թադէոսեանի նախագահութեան ներքև եղած Գաղթ.[ականական] Սարմնի հաշիւները հրապարակուեն: Եթէ այդ մասին դուք մեզ չեք օգներ այն ժամանակ մենք ուղղակի այդ մարմնին կը դիմենք և մեր պահանջը կը ներկայացնենք:

III–IV. Նոյնը՝ Աւետիս Օհանջանեանի մասին: Գաղթ.[ականական] Սարմնի ապրանքները անկօնտրոլ[40] կերպով ցուցակագրուեր են և ծախսուեր: Այս մասին մենք կը պնդինք: Ապրանքներուն մէկ մասը Հայկօպինն է եղեր, մէկ մասը՝ Դաշնակցութեան, իսկ միւս մասը՝ գիւղատնտեսական ընկերութեան: Տակաւին Օհանջանեանի քով այդ ապրանքներէն մնացածներ կան եղեր, որոնք մինչև այժմ կը ծախսուեն:

V. Աբրահամ Գիւլխանդանեանի հաշիւները կը լսեինք, որ այդ հաշիւները ներկայացուեր են Ընդհ.[անուր] Ժողովին, եթէ այդպէս է, ապա մենք բաւարարուած կը համարենք ինքզինքնիս:

VI. Գերասիմ Բալայեանի միջոցաւ ստացուած լիկվիդացիօն գումարներու հաշիւները: Այս մասին կօնկրետ ոչինչ գիտենք: Սա միայն գիտենք, որ այդ նոյն պաթալիօնի[41] շատ մը զինուորներ կը գանգատէին, որ անհրաւուած են:

VII. Արամ Ալչուճեանը Կեդր.[ոնական] Կօմիտէին զեկուցում տալու ժամանակ յայտնած է, որ Բարունակեանը դրամ կորսնցուցած է: Արամ Ալչուճեանը մօտերս կուգայ այս կողմը և

38 Ընկ. Լ. Թադէոսեան մեր նիստի այս վերջին մասին չմասնակցեցաւ: Ծանոթ. բնագրինն է:
39 Այժմ՝ ՀՀ Լոռու մարզ, ք. Ստեփանավան:
40 Անվերահսկելի:
41 Գումարտակ:

ձեզ աւելի մանրամասն տեղեկութիւն կուտայ։

VIII Սիրաք Գրիգորեանի մասին։ Թէոդորոսը ձեզ կուտայ տեղեկութիւն։

IX. Կարօ Էնգիպարեանը կը մեղադրուեր ասկէ առաջ, թէ կուսակցական զէնքեր կը վատնի։ Բագուի Կ.[ենտրոնական] կօմիտէն յայտարարած է, որ նա պաշտօն չստանար՝ մինչև որ այդ խնդիրը չլուսաբանուի։ Կ.[ենտրոնական] կ.[ոմիտեի]ն այս մասին իր քննութիւնը չէ լմնցուցած, նա դատի տակ է, բայց հակառակ ատոր՝ նա այստեղ պաշտօն է ստանձնած։ Ընկ. Լ. Թադէոսեան այս մասին տեղեկութիւն ունի։

X. Ալէքսանդր Կարապետեան փողեր իւրացուցած է, դարձած է պալշևիկ, իբրև այդպիսին նա հեռացած էր Դաշ.[նակցութիւնի]էն, բայց այժմ չգիտենք ինչո՛ւ նա նորէն կուսակցութեան մէջ մտած է և կօմիսարի պաշտօն ալ ստանձնած։ Հասան Ջալալեան այս մասին կարող է ձեզ ընդարձակ տեղեկութիւններ տալ։

XI. Էնզելիի որբանոցին մէջ կատարուած զեղծումներու մասին ձեզ տեղեկութիւն կուտայ Թէոդորոսը։

XII. Համազասպի[42] գործունէութեան մասին ձեզ տեղեկութիւն կուտայ Հայկ Աւալեանը։

4. Առանձին նամակով մը հրաւիրուած էր Դատ.[ական] Ատեանիս նիստին ընկ. Վ. Դէրօեանը, որպեսզի իր դէմ յարուցուած հարցի առթիւ ցուցմունքներ տայ մեզ։ Դէրօեան մերժած էր Դ.[ատական] Ատեանիս նիստին ներկայանալ, յայտարարելով ընկ. Օզանեանին բերանացի, թէ մինչև որ իր դէմ յարուցուած հարցի պատճէնը իրեն չտրուի՝ ինք ոևէ ժողովի ներկայ չգտնուիր։ Դատ.[ական] Ատեանս որոշեց երկրորդ անգամ հրաւիրել զինքը մեր նիստին, գրաւորապէս հաղորդելով իրեն, որ եթէ այս անգամ ալ չգայ՝ իր բացակայութեան Դատ.[ական] Ատեանը պիտի հարկադրուի իր դէմ յարուցուած հարցի քննութեանը ձեռնարկել։

Դատական Ատեանի
Նախագահ՝ [անստորագիր]
Անդամներ՝ [անստորագիր]

42 Համազասպ Սրվանձտյանց։